

महात्मा गांधींचें दर्शन

[१९४३ च्या गांधी सप्ताहानिमित्त आचार्य शं. द. जावडेकर
यांनी येरवडा तुरुंगांत दिलेली प्रवचने.]

लेखक

पां. स. साने गुरुजी

[सर्व हक्क स्वाधीन]

प्रथमावृत्ति]

किंमत २॥ रुपये

[सन १९४८]

प्रकाशकाचें निवेदन

पूज्य साने गुरुजी यांच्या आत्यंतिक प्रेमामुळेच वाचकांस महात्मा गार्गीचें दर्शन घडविण्याचा मठा सुयोग येत आहे. इतर अनेक कामें मागें असतांनाही निर्व्याज आपुलकीने गुरुजींनीं वेळांतवेळ काढून या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीस परवानगी दिली. वास्तविक हीं प्रवचनें आचार्य जावडेकरांनीं येरवडा तुरुंगांत दिलेलीं. त्यांचीं टांचणें गुरुजींकडे होती; त्यावरून त्यांनीं हीं प्रवचनें 'मन्वन्तर' मासिकाच्या वाचकांसाठीं खास लिहून काढलीं. आचार्य जावडेकरांनींही तीं प्रसिद्धीस परवानगी दिली व त्याचीं मुद्रितें नजरेखालून घातलेलीं आहेत. या त्यांच्या सहकार्याबद्दल प्रकाशक आपली कृतज्ञता व्यक्त केल्याशिवाय कसा राहील !

प्रकाशक— नारायण लक्ष्मणराव कोकाटे,

३०० सदाशिव पेठ, पुणें २.

मुद्रक— भाऊ लक्ष्मणराव कोकाटे, हनुमान आप्तजाना,

३०० सदाशिव पेठ, पुणें २.

आचार्य जावडेकर

प्रा. स. साने, गुरुजी.

प्रास्ताविक दोन शब्द

१९४२ च्या सत्याग्रह संप्रामाण्या निमित्ताने येरवडा तुरुंगांत बंदीत असताना १९४३ च्या सप्टेंबर अखेर गांधीसहा सहजरा करण्यात आला. त्यावेळीं सहकारी राजबंदीपुढे मी सात प्रवचने दिली. त्यावेळीं ही प्रवचने कोणा लिहून घेत असेल व ती प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग येईल अशा मला कल्पनाहि नव्हती. यानंतर १९४४ च्या एप्रिलमध्ये मी तुरुंगातून सुटलो. पुढे तीन साडेतीन वर्षांनी श्री. कोकाटे यांचे एक पत्र मला आले व त्याच्या-बरोबर माझ्या या प्रवचनांपैकी पाहिल्या प्रवचनाची पेज प्रुफेहि आली ! “श्री. साने गुरुजी यांनी आपली सात प्रवचने लिहून घेतली आहेत व त्यांचे पुस्तक काढण्याची त्यांची इच्छा आहे तरी आम्हांव तशी परवानगी असावी” अशी विनंती श्री. कोकाटे यांच्या पत्रात होती. मला हे पत्र वाचून आनंद तर झालाच, पण आश्चर्यहि वाटले. श्री. साने गुरुजी माझ्या प्रवचनांना इतके महत्त्व देतील व ते ती लिहून ठेवतील याची मला मुळीच कल्पना नव्हती.

या पुस्तकातील विचार माझे आहेत व शब्दहि बहुतांशी माझेच आहेत; पण गुरुजींच्या लेखणीचा स्पर्श झाल्याने त्यांना प्रसन्नता प्राप्त झालेली आहे. हा गुरुजींचा माझ्यावर एक प्रसादच आहे असे मी समजतो. आमच्या दोघांच्या तुरुंगातील एकत्र सहवासाचे हे एक मूर्त स्मृतिचिन्ह आहे. याच दृष्टीने मला हे पुस्तक अत्यंत प्रिय आहे. गुरुजींनी लिहिले तसेच ते मगठी वाचकापुढे जात आहे. याबद्दल मी गुरुजींचा व श्री. कोकाटे यांचाहि आभारी आहे.

शिवाजी नगर, पुणे नं. ५
ता. ५-१०-४८ }

शं. द. जावडेकर

निवेदन

बेचाळीसच्या स्वातंत्र्ययुद्धांतील तुरुंगवासांत महाराष्ट्रांतील महान् ध्येयार्थी विचारवंत आचार्य जावडेकर यांची बौद्धिक, प्रवचने ऐकायला मिळाली. आचार्य भागवतांची जागतिक तत्त्वज्ञानावरची ५०-६० तेंजस्वी प्रवचने मी एकट्या जाण्याआधीच होऊन गेली होती. नाहीतर तोहि अमर लाभ झाला असता. भरमर टिपून घेण्याची मला संवय. पूज्य विनोबाजींची गीताप्रवचने ३२ साली धुळे तुरुंगांत टिपून घेतली. ती आतां प्रसिद्ध झाली आहेत. ४३ मध्ये अचार्यांनी गांधीजयान्ति सप्ताहांत महात्माजींच्या दर्शनावर, तत्त्वज्ञानावर सात प्रवचने दिली ती मी येथे दिली आहेत. क्वचित् संदर्भ तुटला असेल. कोठें अर्थबोध स्पष्ट नसेल, तर तो माझा दोष आहे. धाईत टिपून घेतांना राहून गेले असतील कांहीं शब्द, काहीं विचार. या प्रवचनांत जें चांगलें आहे. तें आचार्यांचें. त्यांना सारें श्रेय. मी केवळ लेखक. जे दोष असतील त्यांची क्षमा मागण्यापलीकडे मी काय करूं ?

पां. स. साने

महात्मा गांधींचें दर्शन

प्रकरण १ लें

आज भाद्रपद वद्य द्वादशी. या तिथीला जी तारीख येते तिच्या पासून आरंभ करून दोन आक्टोबरपर्यंत आपण गांधीजयंतीससाह पाळीत असतों. भाद्रपद वद्य द्वादशीस पंचागाप्रमाणें महात्माजींचा जन्म झाला इमजी जन्मतारीख २ आक्टोबर जगभर सर्वत्र २ आक्टोबरलाच गांधीजयंती होते. भाद्रपद वद्य द्वादशीस आता रेंटिया वारस म्हणजे चरक्याची द्वादशी असें नांव देण्यात आलें आहे. कारण महात्माजी म्हणजे रेंटिया ते एकदा म्हणाले होते, माझा वाढदिवस साजरा करायचा असेल तर खादी खपना चरका सर्वत्र न्या म्हणून त्याच्या जन्मतिथीलाच रेंटिया वारस नांव देऊन गुजराथनें चरका अमर केला. म्हणजेच एक प्रकारें महात्माजींना व त्याच्या कार्याला अमर केलें आहे असा हा गांधीजयंतीससाह आपण आजपासून सुरू करीत

आहोत. या सप्ताहाच्या कार्यक्रमात गाधीतत्त्वज्ञान किंवा गाधीदर्शन या विषयावर सात दिवस सात प्रवचनें देण्याचे मां योजिलें आहे. महात्मा गाधी हे आज २५।३० वर्षे आपल्या पुढें सतत उभे आहेत. नाना स्वरूपात उभे आहेत महान् क्रान्तिकार्य त्यांनीं चालविलें आहे. आपणहि सारे त्यांच्या या कामामध्ये आपापल्या शक्तीप्रमाणें भाग घेत आहोत. महात्मा गाधींचें चरित्र जगाला नवीन दृष्टिकोण देणारें असल्यामुळें त्याला गाधी-दर्शन किंवा सत्याग्रहदर्शन असें नांव द्यायला हरकत नाहीं आज आपल्या देशात अनेक दर्शनें रूढ आहेत निरनिराळीं दर्शनें मोठमोठ्या विभूतींनीं या देशाला प्राचीन काळापासून दिलीं आहेत. परंतु महात्मा गाधींनीं आपणखी एक नवीन दर्शन दिलें आहे, अशा श्रद्धेनें आपण त्यांच्याकडे वघतो, त्यांच्या कार्यात सामील होतो महात्मा गाधींच्या चरित्राच्या द्वारां हें नवीन दर्शन, हें नवीन तत्त्वज्ञान जगाला मिळत आहे, या निष्ठेनें आपण त्याचें शक्यनुसार अनुसरण करीत आहोत

ज्या वेळेस एखाद्या पुढाऱ्याच्या विचारास आपण दर्शन असें नांव देतो, त्या वेळेस ते विचार आपल्या जीवनाच्या सर्व अंगाना स्पर्श करणारे आहेत असें आपण समजत असतो. जीवनाच्या संपूर्ण तत्त्वज्ञानाला आपण दर्शन हें नांव देत असतो. सारें जीवन अंतर्बोध्य कमें आहे व तें कसें असावें याचें अचूक व सम्यक् दर्शन जो महापुरुष घडवितो, त्याच्या विचारांना, त्याच्या तत्त्वज्ञानाला आपण दर्शन हीं पारिभाषिक सज्ञा देत असतो अशीं दर्शनें जगात निरनिराळ्या वेळीं रूढ होत असतात. आजहि

आहेत महात्मा गाधीरुडे केरळ एक मोठे राजसीय पुढारी
 एवढ्याच दृष्टीने आता आपण पहात नाही जगहि
 एवढ्याच अर्थाने पहात नाही आज जगात सर्वांत मुख्य
 “आम्हास नरीन जग निर्माण्याचें आहे,” ही भाषा ऐकू
 येते ही भाषा राजकारणाहून अधिक व्यापक आहे.
 एखादी नरीन शासनपद्धतीच फक्त आम्हास निर्माण्याची
 आहे असें नाही, एखादे नरीन राष्ट्रच फक्त निर्माण्याचें
 आहे असें नाही, तर नरीन जग निर्माण्याचें आहे हें
 ध्येय आज सर्वांसमोर उभें आहे हे ध्येय सर्वत्र
 उच्चारिलें जात आहे. सर्व जनतेत नरीन जग निर्माण
 करण्याची आशा आकांक्षा आज उत्पन्न झाली आहे. आणि
 जनतेत सर्वत्र उत्पन्न झालेली जी ही आशा तिच्या पूर्तीसाठी,
 हें नरीन जग प्रत्यक्षात यावें. यासाठी आज जगात अनेक
 लोक प्रयत्न करीत आहेत असे प्रयत्न करणाऱ्यांपैकींच
 महात्मा गांधी हेहि एक आहेत कोणी शस्त्रबळानें युद्ध
 करून नरीन जग निर्मू पाहात आहेत कोणी शस्त्रबळानें
 क्रान्ति घडवून आणून जगाचा कायापालट करू पाहात
 आहेत. एखादे युद्ध पुकारून त्यात मिळणाऱ्या विजयातून
 नरीन दुनिया पैदा करू, नरीन जग निर्मू अशी आशा
 कोणी उराशी बाळगून आहेत परंतु या मार्गांनी नरीन
 जग निर्माण होईल असे महात्मा गांधींना वाटत नाही.
 महात्मा गांधींचें जीवनाचें दर्शन या लोकांच्या दर्शनापेक्षा
 निराळे आहे त्यांनीं गेली २०।२५ वर्षे किंवा आफिसेत
 असल्यापासून जो प्रयोग सुरू केला आहे, ज्या अनेक
 चळवळा त्यांनीं केल्या व करीत आहेत, त्या सर्वांच्या

जुडाशीं असें एक तत्त्वज्ञान आहे, असें एक विशाल दर्शन आहे कीं त्याला इतिहासात दुसरा दावला नाही महात्मा गांधी क्रान्तिनारी आहेत परंतु आजपर्यंत होऊन गेलेल्या सर्व क्रान्तिनाराकाहून ते निराळे आहेत ते एक थोर धर्म पुरुष आहेत परंतु आजपर्यंत होऊन गेलेल्या धर्मपुरुषाहूनहि ते विभिन्न आहेत ते एक थोर राजकीय नेते आहेत परंतु इतर सर्व राजकीय नेत्याहून ते निराळे आहेत त्यांची विभूति अगो संपादन भिन्न असली तरी ते पुन पुन्हा सागत असतात कीं मी जें काहीं सागत आहे, मी जीं तर्पें सागत आहे त्यांत नवीन असें काहीं नाही मी पूर्वीचीच तीं सनातन तर्पें सागत आहे महात्माजी जरी असें म्हणत असले तरी त्या जुन्या तत्त्वांच्या आचरणासबधीं ते नवीन दृष्टि देत आहेत यात शका नाही महात्माजी जें सागत आहेत तें जुने हि नाही व नवीनहि नाही ते जीं तर्पें सागतात तीं जुनीं म्हणजे शिळीं या अर्थानें सागत नाहीत काहीं तरी नवीन अर्थ त्या जुन्या तत्त्वात ते ओततात आणि यामुळेच सर्व हिंदी जनतेचें चित्त त्यांनीं ओढून घेतलें आहे. नवीन हिंदी राष्ट्र निर्माण करण्यासाठीं झगडणारी जी कॉंग्रेस सस्था तिचें चित्त त्यांनीं ओढून घेतलें आहे आणि कॉंग्रेसच्या नेतृत्वामुळे राजकीय पुढारी म्हणून आज जगापुढें ते आहेत कॉंग्रेस मध्ये ते आले व राजकारण हा त्याचा नित्याचा एक व्यासाय झाला परंतु त्याचा संदेश राजकारणापुरताच नाही. राजकारण म्हणजे काहीं संपूर्ण जीवन नाही राजकारणाच्या मर्यादा ते जितक्या समजतात तितक्या अन्य कोणासहि समजलेल्या नाहीत.

महात्मा गांधीसारखी अलैकिक विभूति जनतेच्या संसारांत जेव्हां उतरते, एखादें नवीन तत्त्वज्ञान घेऊन जेव्हां ती जनतेसमोर येते, तेव्हां ती केवळ शब्दपांडित्याने पुढे येत नसते. अशी विभूति आपल्या आचरणाने जगासमोर येते; ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. गीतेवर लिहिलेल्या अनासक्तियोगाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी म्हटले आहे, “गीतेचा केवळ शास्त्रीय पांडित्याच्या दृष्टीने विचार करण्याची माझी पात्रता नाही. परंतु त्या तत्त्वांचे आमरण आचरण करण्याची खटपट करणारा या दृष्टीने माझी पात्रता आहे.” अशा अर्थाचे त्याचे शब्द आहेत. कोणत्याहि तत्त्वज्ञानाचे रहस्य काय, त्या तत्त्वज्ञानाचे मर्म काय, असा जेव्हां प्रश्न समोर येतो, तेव्हां त्याचे अनुकरण करून पाहणे हेच उत्तर असते. प्रत्यक्ष व्यवहार हीच त्या तत्त्वज्ञानाची कसोटी. ज्या व्यवहारांत आपणांस रहावयाचे असते त्या व्यवहारांतच जर ते तत्त्वज्ञान आपण आणू लागलो तरच त्याचे रहस्य कळेल आणि याच दृष्टीने महात्माजींनी अनासक्तियोग पुस्तक लिहिले, आणि भगवद्गीतेच्या अर्थसंबंधाने ज्या निरनिराळ्या मीमांसा आजपर्यंत झाल्या, त्यांहून नवीन दृष्टि त्यांनी दिली आहे.

अनासक्तियोग हे छोटें पुस्तक आहे. भगवद्गीतेतून अहिंसा धर्म निघू शकतो असे त्यांत महात्माजी सांगतात. भगवद्गीतेत अहिंसा आहे. ही गोष्ट आपल्या जड बुद्धीला समजली नसती. असे कोणी पूर्वी सांगता तर आपण हसलो असतो; परंतु नव्या दृष्टीने पूर्वीच्या ग्रंथाकडे पाहण्याची दृष्टि आली म्हणजे मग वाटू लागते की महात्माजी म्हणतात ते बरोबर असू शकेल. ही नवी दृष्टि देणारा मनुष्य भेटला पाहिजे.

असा मनुष्य भेटला की सामान्य माणसालाही मग तें सारें बरोबर घाटूं लागतें सत्य, अहिंसा हे शब्द नवीन नाहींत. हीं तत्त्वे नवीन नाहींत. परंतु या तत्त्वाचा व्यापारशी कोठें कसा संबंध आणायचा हा प्रश्न असतो आणि जेव्हां हीं तत्त्वे व्यवहारात आणण्याची धडपड सुरू होते तेव्हां सत्यनिष्ठेला निराळाच अर्थ येतो. अहिंसाव्रत पाळा असें आजपर्यंत अनेकांनीं सांगितलें आहे परंतु अहिंसाव्रत पाळणाऱ्यानें, सत्याचें व्रत पाळणाऱ्यानें, जुलमी कायदा मोडाना हें आजपर्यंत कोणी सांगितल्याचें उदाहरण नाहीं. राजकारणात सत्य, अहिंसा पाळा असें सांगणारा कोणी आजपर्यंत झाला नाहीं. सत्यासाठीं, अहिंसेसाठीं राजकारणाचा संन्यास घेऊनले, राज्यें, साम्राज्यें सोडून भागीरथीच्या तीरावर किंवा हिमालयांत जाऊन बसलेले असे प्येथार्थी लोका आपणास दिसनात अशा सर्व-संन्यास वृत्तीतच परम आनंद आहे असें मानणारे व सांगणारे पुरुष झाले पूर्वी झाले, आजहि असतील. जो मोक्षार्थी आहे, ज्याला मोक्षाची तळमळ आहे, त्यानें कुटुंब, राज्य, व्यवहार, हा संसार याचा त्याग करूनच गेलें पाहिजे असें ते सांगत. भौतिक सुखापेक्षा अशा संन्यासात अधिक आनंद आहे असें ते म्हणत. सर्व धर्मांतून असें सांगितले आहे असें वर्तनच आमप्राप्तीचें खरें साधन अर्श घोषणा सर्व धर्म करतात गरा आनंद समारात नमून परमार्थात आहे असें सांगणारे मंडाळे आजपर्यंत झाले आणि अशा मोक्षार्थी ऋषीमुनींनी, यतींनी, राजर्षींचा संन्यास करून एतादा राजा निश्च होत असेल तर त्याला तू राज्य सोडूं

नकोस, जी काहीं हिंसा होईल ती अपरिहार्य समजून वाग असें सांगून प्रवृत्त केले आहे. राजे लोकाना वाटे कीं यति धर्म श्रेष्ठ आहे आमच्या राजधर्मांत हिंसा, अन्याय, अप्रा-
माणिकपणा पदोपदां येतात प्रसर्गों कठोर व्हावें लागतें, शासन करावें लागतें, सत्य मोडावें लागतें, दम दाखवावा लागतो. हा राजधर्म पापमूळक आहे नकोच हा, असें म्हणून काहीं राजे खरोखरचा निवृत्त होऊ पाहात. श्री शिवाजी महाराजहि एकदा निवृत्त होऊ पाहात होते तुकाराम महाराजांनी त्यांना सांगितलें, “ तू समर्थ्याकडे जा ” शिवाजी महाराज समर्थ्याकडे गेले समर्थ्यांनी सांगितलें, “ शिवा, लोक-
समूह व समाजधारणा यासाठीं स्वधर्म सोडून जाऊ नका. जी काहीं कठोरता तुमच्या धर्मांत येईल ती अपरिहार्य समजा ” अशा उपदेश आजपर्यंत सारे करीत आले. राजकारणात हिंसा, अमत्य असणारच, अपरिहार्य आहेत या गोष्टी, वनासक्तबुद्धीने त्या गोष्टी कराव्या असें सांगत. लोकमान्य टिळकहि असेंच सांगतात.

वास्तविक धर्माला असा उपदेश करावा लागतो कीं ससारांत फार नका रमू परमार्थाकडे लक्ष द्या नेहमीं धर्मप्रथातील सनादातून पूर्वपक्षी हा ससाराची बाजू घेणारा असतो. आणि त्याला उत्तर देणारा उत्तरपक्षी हा परमार्थाचा उपदेश करीत असतो परंतु आपणास गीतेंत निराव्यच देखावा दिसतो येथे अर्जुन निवृत्त होऊ पाहात आहे परमार्थाकडे जाऊ पाहात आहे, तर गीता त्याला निवृत्त न होऊ देता कर्मप्रवृत्त करीत आहे गीता सन्यासमार्गी आहे, सर्व ससार सोडून जाऊ पाहणाऱ्यास कर्मप्रवृत्त कर-

णारी आहे, निवृत्तिधर्मीयांस प्रवृत्तीच्या पक्षाच्या वाजून उत्तर देणारी म्हणून गीता आहे, असे आपण मानीत आले तें काहीं खोटें नाहीं. परंतु महात्मा गांधींनी जी भूमिका घेतली आहे, ती प्रवृत्तीची असली तरी गीतेहून निराळी आहे. ते आपल्या भूमिकेवरून एक निराळीच दृष्टि देत आहेत. राजकारणांत हिंसा आहे वगैरे शंका घेणाऱ्यांस महात्माजी असे नाहीं. उत्तर देत कीं 'अपरिहार्य' समजून अनासक्त राहून ती हिंसा तूं कर. ते निराळ्याच रीतीनें शका निरसन करूं पाहतात. राजकारण, व्यवहार वगैरेंत पूर्वजानीं ज्या मर्यादा घातल्या आहेत, त्या सोडून पुढें जाण्याचा काळ आला आहे. पूर्वीच्या धर्मस्थापकांनी, यति-मुनींनीं ज्या मर्यादा सांगितल्या, ज्या अनुज्ञा सांगितल्या, त्या आवश्यक नसून क्षम्य आहेत. राजांनें हिंसा केलीच पाहिजे असा त्याचा अर्थ नसून त्यानें हिंसा केली तर ती क्षम्य आहे असा अर्थ आहे. परंतु क्षम्य म्हणून Permissible म्हणून जी गोष्ट सांगतली ती कर्तव्य नाहीं ठरत. आपद्धर्म म्हणून ती आहे. ती गोष्ट obligatory केलीच पाहिजे 'अशी नाहीं. कर्तव्ये व्यवहारांत आणताना अपरिहार्य म्हणून त्यांनीं कांहीं अनुज्ञा दिल्या. परंतु शेवटीं एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं आपणास आपला व्यवहार दिवसेंदिवस अधिक उच्च पातळीवर न्यायचा आहे. व्यवहार व्यवहार असें म्हणत वसून कर्तव्ये खाली ओढायचीं नाहींत. महात्मा गांधी भगवद्गीतेकडे या दृष्टीनें पाहतात. या दृष्टीनें तिचे प्रिचेन करूं पाहतात. राजकारणाने ज्या गोष्टी नटत आहेत, बडत आहेत, त्यांच्या निराकरणार्थ जी शक्ती

आहे असे त्यांनी अनेक वेळां सांगितलें आहे. महात्मा गांधींची जी राजकीय भूमिका आहे ती पूर्वी कोणीहि घेतलेली नाहीं. पूर्वी म्हणत राजकारण करा तें करतांना जी हिंसा वागरे करावी लागेल ती निवेंर बुद्धीनें, अनासक्त रीतीनें करा. पूर्वीच्या लोकांनीं अहिंसा, सत्य इत्यादि तत्वांचाहि जणूं श्रमविभाग केला. बुद्ध, ख्रिस्त, महावीर यांनींच यतिधर्मांत संपूर्ण अहिंसा आणली. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत, राजकारणांत अहिंसा कशी आणतां येईल तें त्यांनीं सांगितलें नाहीं. तसा प्रयत्नहि कोणी केला नाहीं. महात्मा गांधी आज असें म्हणतात कीं, मी सत्य, अहिंसा इत्यादि तत्वे सर्व जीवनांत आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत, समाज, राजकारण, धर्म सर्व ठिकाणींही सनातन तत्वे आणण्यासाठीं मी झटत आहे. यामुळेच महात्माजी आज नवीन दर्शन देत आहेत. पूर्वजंचि प्रयोग आणखी पुढें नेत आहेत. त्यांत भर घालीत आहेत. नवीन दृष्टि व नवीन अनुभवांचें तत्त्वज्ञान देत आहेत. ते आज म्हणतात कीं, सत्यनिष्ठ ज्याच्या रुहावयाचें असेल त्यानें सरकारशीं झगडलें पाहिजे. अन्याय्य सरकारशीं जोपर्यंत आपण झगडत नाहीं तोपर्यंत आपण सत्यनिष्ठ आहोंत, धर्मनिष्ठ आहोंत, अहिंसक आहोंत, असा दावा करणें खोटें आहे. ही थोर तत्वे आपण पाळतो असें म्हणणें खोटें आहे. महात्माजी राजकारणांत शिरले ते जगाची सुधारणा करावी म्हणून नाहीं शिरले. या वृत्तीनें ते राजकारणप्रवृत्त झाले नाहींत. स्वतःची सुधारणा करण्यासाठीं म्हणून ते राजकारणांत उतरले. स्वतःची सुधारणा, स्वतःची आध्यात्मिक व

नैतिक सुधारणा करता करता त्यांना असें दिसून आलें कीं स्वतःची सुधारणा व जगाची सुधारणा या गोष्टी भिन्न नाहींत त्या एकच आहेत ते दक्षिण आफ्रिकेंत गेले बॅरिस्टर होऊन गेले परन्तु तेथें त्यांना लौकरच असें दिसून आलें कीं झगडा केल्याशिवाय स्वतःचा धर्म पाळता येत नाहीं मी येथील सरकारशीं झगडा न करीन तर माझा विकास थांबेल, मी कतव्यच्युत होईन, मी आत्म्याची प्रतारणा केली असें होईल असें त्यांना वाटलें. आणि हा झगडा केवळ माझाच न राहाता तो सर्वांचा झाला पाहिजे, असेंहि त्यांस दिसलें आणि हा झगडा आजपर्यंत कधीं कोणी केला नाहीं अशा पद्धतीनें करायला ते उभे राहिले. सत्यार्थी लोकांनीं राजसत्तेनिश्चय झगडा केल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासात फार थोडीं आहेत आपल्या देशांत फारशी नाहींत व जगाच्या इतिहासांतहि फारशी नाहींत. महात्मा गांधींचा हा प्रयोग असा अपूर्व आहे द आफ्रिकेंत त्यांना दिसले कीं मी जर झगडणार नाहीं तर मला धर्म पाळतां येणार नाहीं इतरहि वधु न उठतील तर त्यांचेहि कल्याण नाहीं त्यांनीं हि या झगट्यांत आले पाहिजे द. आफ्रिकेंतील झगडा तेथाल सत्र हिंदी जनतेचा त्यांनीं केला परन्तु पुढें असें दिसलें कीं दक्षिण आफ्रिकेचा प्रश्न मुटायला ह्या असेल तर हिंदुस्थान स्वतंत्र केला पाहिजे जोपर्यंत हिंदुस्थान स्वतंत्र होत नाहीं तोपर्यंत हिंदी जनतेचे, जगांतील गुलामगिरीचे प्रश्न मुटणार नाहींत. म्हणून आफ्रिकेनून येथें येऊन हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न त्यांनीं हातीं घेतला आणि हिंदी स्वातंत्र्यार्थ लढतां लढतां त्यांना असें

दिसून आल की हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न जगाशी जोडलेला आहे साऱ्या जगाचीच सुधारणा झाली पाहिजे तोपर्यंत माझा, देशाचा किंवा इतर देशाचाहि प्रश्न खऱ्या संपूर्ण अर्थाने सुटणार नाही अशा रीतीने स्वतःच्या कष्टधर्मातून, स्वतःच्या वैयक्तिक मोक्षातून ते समष्टीच्या, सर्व जगाच्या धर्माकडे, जगाच्या मोक्षाकडे आले स्वतःच्या मोक्षाची त्यांना जितकी उत्कट इच्छा आहे, तितकीच जगाच्या मोक्षाचीहि आहे सारं जग सुधारण्याचें असेल तर राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण हीं अलग ठेवून चालणार नाहीत ही गोष्ट त्यांना स्पष्टपणे दिसली आणि म्हणून ते जरी मोक्षार्थी असले तरी ते राजकारण करू लागले अर्थकारण करू लागले आणि हे सर्व व्यवहार करीत असताना एक नवीन दृष्टि त्यांनी दिली धर्म या सर्वां गोष्टीं भरून राहिल्या आहे, सत्याची व अहिंसेची हवा या सर्वांत खेळती राहिली पाहिजे असे त्यांनी शिकविणें महामार्जांची दृष्टि मोक्षार्थी असली तरी अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्वांत ती वापरत असते त्यांची चतुर्विध दृष्टि आहे एकांगी नाही या चारी गोष्टी सत्य व अहिंसेच्या पायावर लभारता आल्या तरच खरें स्वराज्य लाभेल असे त्यांचें मत आहे यालाच ते स्वराज्याचा चौरस Square of Swara असे म्हणतात या चौरसाच्या एका बाजूस अर्थकारण व राजकारण आहे दुसऱ्या बाजूस धर्म व नीति आहे

असा हा चौरस आहे. अर्थकारण आणि राजकारण यात धर्म व नीति आणणें हें महात्माजींच्या जीवनाचें ध्येय आहे. आजपर्यंत जे धर्मशिक्षक झाले त्यांनीं राज्यव्यवहार करताना थोडीशी हिंसा अपरिहार्य आहे असें सांगितलें ही हिंसा ते गृहितच वरून चालले ही हिंसा राजकारणातूनहि कशी कमी करता येईल व एक दिनस अजीबात कशी नष्ट करता येईल याचा निचार आजपर्यंत कोणी केला नाहीं. तसेंच अर्थकारणात, व्यापारांत खोटेपणा थोडा यायचाच, थोडी लाजाडी असायचीच असें जणू आपण म्हणत होतो सत्य, अहिंसा इत्यादि सर्वे आपण यतींच्या, साधुसंतांच्या कम्पा उडात नेऊन ठेवून दिली व्यवहारात असें कसें चालेल असें म्हणत बसलों परंतु महात्माजींनीं ही परंपरा हुंगारून दिली आहे आजच्या अर्थकारणात अन्याय, पिळगणूक असेल, खोटेपणा असेल तर निराळेंच अर्थशास्त्र निर्मूया असें ते म्हणू लागले चरका, प्रामोद्योग यौगैरेच्या द्वारा अर्थकारणात ते समता आणा असें शिकवू लागले धर्मकारणातहि सत्य व अहिंसा त्यांनीं आणिला ते सर्व धर्म समान मानतात ज्या अर्थानें महात्माजी सर्व-धर्म-समान याचा स्वीकार करतात त्या अध्यान पूर्वी कधीं केला गेला नव्हता सर्व धर्म एकच आहेत, हिंदुधर्म, ख्रिश्चनधर्म, मुसलमानी धर्म, बुद्धधर्म इत्यादि धर्म एकाच भूमिकेवर उभे आहेत असें कोणी म्हटलें तर आपणास पटणार नाहीं, परंतु महात्मा गांधी ज्या दृष्टीनें निचार करतात, त्या दृष्टीनें सर्वधर्म समान आहेत, असें मानण्यास प्रत्ययास वाटत नाहीं

अनासक्ति-योग लिहितांना महात्माजींनीं कोणती दृष्टि

घेतली आहे ? अर्जुन लढत नसतो. तो युद्ध टाळू पाहतो. श्रीकृष्ण त्याला झगडा करायला उद्युक्त करतात गीता ही युद्धार्थ प्रवृत्त करणारी आहे ही गोष्ट महात्माजी मानतात कोणी म्हणतात की महात्माजी तर अहिंसा शिक्खितात. आणि पुढा गीतेला कसे मानतात ? अर्जुन शस्त्र खाली टाकतो महात्माजीहि शस्त्र दूर ठेवा सांगत आहेत महात्माजींची भूमिका व अर्जुनाची भूमिका दोन्ही समान आहेत, असे काही प्रचनसार अद्यापि सांगतात अर्जुन काय म्हणत होता ?

“ यदि मामप्रतीकारमशस्त्र शस्त्रपाणय
धातैराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतर मजेत् ” ॥

अर्जुन म्हणतो “ हातीं शस्त्र न घेतऱ्या व प्रतिकार न करणाऱ्या मला जरी कौरवांनी मारलें तरी तेंही माझ्या कल्याणाचेंच होईल. ” अर्जुन नि शस्त्र व अप्रतिकार असा आहे. परंतु महात्माजींची भूमिका निराळी आहे. ते हातीं शस्त्र देत नाहीत, परंतु प्रतिकार करू नका असे त्यांनीं कधीहि सांगितलें नाही. अर्जुनाची भूमिका आपण जरा अशी माझ या, हे इमज आपलेच वजु आपण जाति, धर्म, देश याचे भेद लक्षात आणता कामा नये, त्यांना बहु म्हणूनच आपण मानलें पाहिजे त्यांनीं आपला द्वेष केला तरी त्यांचा आपण नाली करता कामा त्यांच्यावर प्रेम करों. (भगवद्गीतेनेंही असा उपदेश ठायीं ठायीं केला आहे त्यात काही नवीन नाही.) परंतु भगवद्गीतेच्या शिक्षणीचा असा अर्थ नाही कीं अन्यायानें कोणी राज्य घेतलें तरी स्वस्थ वसावे आपल्या वजुनींच राज्य घेतलें. घेईनात या.

काय हरकत ! सर्वास्व घेतलें तरी आपण प्रतिकार न करता स्वस्थ वसावें, असें अर्जुन म्हणतो त्यानीं जगडा सुख केला, तरी आपण निमुटपणें बसायें असें तो म्हणतो परंतु अर्जुनाची ही भूमिका मान्य केली तर जगाचें, समाजाचें, संस्कृतीचें रक्षण होणार नाही म्हणून श्रीकृष्णानीं अर्जुनास या नैष्कर्म्यापासून परावृत्त केलें. अर्जुनानें अहिंसाप्रादाच्या दृष्टीनें प्रश्न केलाच नाही तो का अहिंसेला कटाळला होता ? नाही अहिंसेचा पूर्णपक्षहि त्यानें केला नाही अहिंसेचा मुद्दा त्यानें काढलाच नाही म्हणून त्या मुद्याचें गंतित खडनहि नाही अर्जुनाची भूमिका एवढीच होती कीं, नातलगाची, आप्तेष्टाची, गुरु जनाची हिंसा करावी कीं नाही ज्ञानेश्वरींत अर्जुनाची भूमिका फार उत्कृष्ट रीतीनें मांडलेली आहे

आम्ही दिगतीचे भूषाळ । विमाडूनि सकळ

मग सतोपविजे कुळ । आपुलें जें

अर्जुन क्षत्रियत्व विसरला नव्हता. जगातील राजे महाराजे जिंकायें जगाचें राज्य मिळवून आपल्या कुळाचा गौरव वाढवाय़ा आपल्या देशाचें, राष्ट्राचें वेगळें इतरांना निर्दाळून वाढवायें ही पूर्वजाची प्रथा तो जाणतो परंतु जगाला जिंकून ज्याचा गौरव वाढवावयाचा, त्यानाच आज कसें मारायचें ? त्या आप्ताना, आपल्याच कुळातील बंधूना कसें मारायचें हा प्रश्न अर्जुनाला पडतो ज्या क्रुद्ध्या मोटेपणासाठी इतरांना जिंकायचें त्या माझ्या कुळाले त्यांना वसें मारू असें अर्जुन मोट्या विषण्णतेनें निचारतो

“ ऐसियाते कैसेनि मारु । कवणावरी शस्त्र धरु
निजहृदया करु । घातु केरी ”

अर्जुनासमोर युद्ध करावें कीं न करावें असा प्रश्न नाही. इतराशीं लढावे, स्वकीयाशीं लढू नये ही गोष्ट अर्जुन जाणतो. या स्वकीयाशीं, गुरुजनाशीं कमें लढू हा त्याचा प्रश्न आहे. मी युद्ध करणार नाही, मी रानावनात जातो असें अर्जुन म्हणतो परंतु श्रीकृष्णानीं त्याच्या विचारातील चूक दाखवून, त्याच्या प्रश्नातील चूक दाखवून त्याला युद्धप्रवृत्त केले आहे अर्जुन म्हणतो, “ मला नको हें राज्य या राज्य सुखाची मला वासना नाही माझे राज्य, माझा हिस्सा यांनीं घेतला तरी चालेल ” अशा युद्धनिवृत्त अर्जुनाला श्रीकृष्णानीं का प्रवृत्त केलें ? कारण अर्जुनाचा आता ता वैयक्तिक प्रश्न राहिला नव्हता. अर्जुनाच्या पलीकडे जाऊ तेव्हाच त्या प्रश्नाचें उत्तर मिळेल. ज्यावेळेस कौरवाचें व पांडवाचें युद्ध पुनारलें गेलें त्यावेळेस कौरव कौरव म्हणून नव्हते पांडव पांडव म्हणून नव्हते कौरव म्हणजे अन्यायाचे प्रतीक व पांडव म्हणजे न्यायाचें प्रतीक अशी ती परिस्थिति होती एका बाजूस न्याय व एका बाजूस अन्याय असा तो प्रकार होता अर्जुनानें पांडवासाठीं म्हणून लढायचाचें नव्हतें तर न्यायासाठीं त्यानें लढायचाचें होतें ही कर्तव्यनिष्ठा त्यानें सोडणें धर्म्य नव्हतें. जर तो ती गोष्ट टाळू पाहील तर अन्यायाचें पारित्य कमें न्हायचें ? अन्यायाचें पारित्य झालेंच पाहिजे न्यायासाठीं लढण्याची निष्ठाच जर जगातून नष्ट होईल तर या जगात अन्यायी लोकाचें राज्य होईल. म्हातारी मेळ्याचें दुःख नाही, परंतु काळ सोकायतो मला राज्य नको असें म्हणून प्रश्न सुटत

नाही. एखाद्याने माझ्यावर अन्याय केला तर मी स्वस्थ वसलों समजा परंतु तो उन्मत्त मनुष्य मग दुसऱ्यावर अन्याय करील. तो दुसऱ्याची हिंसा करील. एखादा पसाळ-लेला कुत्रा आता माझ्यावर आला. मी म्हटलें कीं चावू दे मला. परंतु तेवढ्याने इतरांचा प्रश्न मुटून नाही अन्यायाचे निवारण करण्याचें साधन समाजापुढें सदैम हें. अन्याय सहन करा असें म्हणणें म्हणजे अन्याय आहे. महात्मा गांधींची ही अशी दृष्टि आहे. ते राजकारणात या दृष्टीनें पडले आहेत स्वतःच्या मोक्षासाठीं व जगाच्या मोक्षासाठीं, अन्याय दूर करण्यासाठीं, लढणें त्यांना कर्तव्य याटें

वास्तविक स्वराज्याचा लढा हा पोटापाण्याचा आहे घर-दार मिळ्यानें, सतिसंपत्ति लाभारी, ससार सुखाचा ध्वान म्हणून स्वराज्य आहे. स्वराज्याचा लढा हा काहीं आपण सोर मोक्षासाठीं नाही करीत भौतिक कारणासाठीं हा लढा आहे. परंतु महात्माजींच्या नेतृत्वालांनीं चाललेला हा लढाडा भौतिक कारणासाठीं असला तरी तो मोक्षाच्या निरुद्ध नाही. स्वराज्याचा हा लढा त्यांनीं मोक्षाचाहि केला आहे. हा स्वातंत्र्याचा लढा मोक्षानिरुद्ध मार्गानें चालू नये असें त्यांचें म्हणणें आहे. त्यांना सासारिक मुलाची लाडला नाही. सत्ति, संपत्ति इत्यादींचा त्यांनीं होम केला आहे. काहीं पास त्यांनीं ठेविले नाहीत

“ससारसी आग टावूनियां हाने

मागुते परांते पाहू नये”

असें त्यांनीं केलें आहे. सत्ति सारसीचा मोह नसताहि ते या स्वान्याच्या लढ्यान कं मामांउ झाले ! लढपात

वाचकास विनती.—

— शुद्धीपत्र —

पृष्ठ न. १६ नंतर १७ ते ३२ पर्यंत चुकीचे
आकडे छापताना पडलेले आहेत, ते कृपा करून
१७ ते ३२ पर्यंत दुरुस्त करून घेतल्यास मजकुरात
कोणत्याही तऱ्हेची विसंगती येणार नाही

क्षणाचीहि त्यांना विश्रांति नाही. अक्षरशः अहर्निश
ते झगडत आहेत. झोंपेत स्वप्न पडलें तरी तें स्वराज्या-
सर्वर्थांच पडावें. या आताच्या ४२ च्या लढ्याच्या आरंभी ते
म्हणाले, “ नाशी झोंप नाहीशी झाली आहे. ” स्वराज्यार्थ
त्याचे जे हे अविरत परिश्रम चालले आहेत, त्यात त्यांचा
हात धरणारा कोणीहि नाही. कोणत्या बुद्धीनें हा निसंग
पुरुष हिंदी स्वातंत्र्याच्या या लढ्यात सामील झाला असाना !
ते म्हणतील, “ सतति सपत्नीची अभिलाषा मला नाही. मला
कशाची आसक्ति नाही. काही प्राप्त करून घ्यायचें आहे
असेंहि नाही. मी आत्मकल्याणार्थ हा झगडा चालविला
आहे. ” अर्जुन म्हणाला होता “ माझे आत्मकल्याण होत
नसेल तर त्रेलोक्य राज्य मिळालें तरी तें मला नको आहे. ”
युद्ध करून आत्मकल्याण साधेल असें जेव्हा श्रीकृष्ण त्याला
पटवतात तेव्हाच तो युद्धप्रवृत्त झाला. हें युद्ध कर. आत्म
कल्याणाशीं हें निसंगत नाही, असें भगवतांनीं त्याला
सांगितलें गंतेंत हें वैशिष्ट्य आहे. अर्जुनाच्या भूमिकेचें हें
वैशिष्ट्य आहे. पूर्वपक्षी आत्मकल्याणाची दृष्टि घेणारा असें
धार्मिक प्रथात बहुधा आढळणार नाही. पूर्वपक्षी नेहमीं
सासारिक दृष्टीचे असतात, आणि गुरु त्याला आत्मकल्याणा-

कडे आणीत असतो. सामान्य मनुष्य नेहमीं असें विचारतो कीं, “आम्ही भौतिक सुखाच्या मार्गे कां लागू नये!” आणि गुरु सागत असतो, “हे भौतिक सुखभोग सोड.” जगातील धार्मिक ग्रंथ पाहिले तर अशा प्रकारचे धार्मिक व नीतीचे सगळे सापडतात. परंतु भगवद्गीतेतील पूर्वपक्षी निवृत्तनाम होऊ पाहणारा, विरक्त असा आहे. आत्मकल्याणाची भाषा वापरणारा आहे. आत्मकल्याण श्रेष्ठ असे त्याला सांगण्याची जरूरीच नाही त्याला एवढेच पटवून द्यायचे आहे कीं जें युद्ध तू टाकू पहात आहेस, तें युद्ध आत्मकल्याणास बाधा आणणार नाही न्यायासाठीं अनासक्तबुद्धीनें तें युद्ध तू कर.

श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणें अर्जुनाला म्हणाले, “हा लढा टाकू पाहशील तर आत्मकल्याण गमावशील. आत्मकल्याणास विरुद्ध असें मी तरी कसें सांगेन? आत्मकल्याणासाठींच लढा कर—” त्याप्रमाणें महात्मा गांधीहि आत्मकल्याणार्थ हा लढा लढत आहेत. आत्मकल्याणाची दृष्टि असलेला हा महात्मा पुढें होऊन राजकारण आज करित आहे. समाजात अशा पुरषाची एक निराळीच कोटि असते. ही सामान्य माणसाची कोटि नव्हे.

श्रीकृष्ण, जनक, वगैरे मोक्षार्थींनीं निर्मम बुद्धीनें युद्धें फेळी. परंतु महात्मजींनीं मुरू केलेलें सत्याग्रही युद्ध, त्यांनीं आरंभिलें ही क्रान्ति राजकारणात अपूर्व आहे राजकारणात महात्माजींनीं दिव्य आध्यात्मिकता आज आणली आहे. ही पुढची पायरी आहे हें नवीन दर्शन आहे. अध्यात्मतील हा नवीन अनुभव आहे. महात्माजी जरी

भगवद्गीतेत अहिंसा मानीत असडे तरी अहिंसेसाठी तिचा अवतार आहे असे तेहि मानीत नव्हत. अनासक्त रीतीने युद्ध करावे असे गीता सांगते. त्या साठी एक भौतिक युद्ध भगवद्गीता दृष्टांसाठी घेते. अनासक्त रीतीने कोणताहि व्यवहार करावा लागला तरी ते पाप नाही असे गीता सांगते आणि अर्जुनास युद्धार्थ प्रवृत्त करते.

परंतु आज युद्धाचा व्यवहार निराळ्या रीतीने करण्याची वेळ आली आहे. महात्माजीहि 'मी युद्ध करतो, मी बंड पुकारतो' असेच शब्द वापरतात. 'मी क्रान्ति करतो, झगडा करतो' असे ते म्हणतात. महात्माजींनी युद्धाचा अर्थ व्यापक केला आहे. त्याचे हे शब्द बाह्यार्थाने घेऊन पुष्कळजण त्यांच्याविषयी गैरसमज फैलावित असतात. "अत्याचाराची काँप्रेसरीज जबाबदारी" या सरकारी चौपड्यात महात्माजींच्या शब्दाचा असाच दुरुपयोग करण्यात आलेला आहे. महात्माजी युद्ध, बंड, वगैरे जुनेच शब्द वापरतात. परंतु त्यात ते नवीन अर्थ ओतीत असतात. त्याचा भावार्थ निराळा असतो. सरकारने महात्माजींच्या शब्दाचा विपर्यास केला आहे. महात्माजींच्या मनातील जो अर्थ तो मुद्दाम दडपून टाकला आहे. मी शब्दाचे अर्थ बदलणार आहे असे त्यांनी स्पष्टपणे अनेकदा सांगितले आहे. शब्दाचा नवीन अर्थ करायला मी भगवद्गीतेपासूनच शिकलो असे ते म्हणतात. यज्ञ या शब्दाचा अर्थ भगवद्गीतेने बदलला आहे. ज्ञानयज्ञाची भव्य कल्पना गीतेने दिली आहे. यज्ञशब्दातील अर्थाचा भगवद्गीतेने विस्तार केला आहे. आत्मा, ज्ञानप्राप्ति, मोक्ष, वगैरे शब्द पूर्वीचेच रूढ

झालेले, परंतु त्या रूढ शब्दात नवीन अर्थ ओतता येतो. महात्माजी म्हणतात, “मीहि युद्ध करीत आहे. आपणान्न अन्याय होत असेल तर त्याच्या निवारणार्थ युद्ध केलेंच पाहिजे.” परंतु हे युद्ध म्हणजे शस्त्रास्त्रांचेंच, हिंसेचेंच असेल किंवा असलें पाहिजे असे नाही. युद्ध या शब्दातील मुख्य भावना केणती ? प्रतिकार कराना, हक्कांचें संरक्षण करवें, ही भावना आहे. प्रतिकार करण्याचा दुसरा एखादा नवीन प्रकार मी शोधून काढला तर तें युद्धच आहे. आणि हा प्रतिकारचा मार्ग अमान्य होण्याचें कारण नाही. भगवंतांनी यज्ञाचा अर्थ बदलला. महात्माजी म्हणतात मी युद्धाचा अर्थ बदलतो. हिंसात्मक युद्धानें जी गोष्ट आपण साधू पाहतों त्यापेक्षा माझ्या अहिंसात्मक युद्धानें ती अधिकच साध्य होईल. जी गोष्ट युद्धाच्या साधनानें आपण मिळवूं पाहतों, ती वास्तविक आपणास मिळतच नसते. तात्पुरता विजय वाटला, प्येय मिळालें असें वाटलें, तरी मागून भ्रमाचा निरास होतो अहिंसेनेच खरें स्वराज्य मिळेल असे महात्माजी मानतात. अहिंसेनेच असें ते का म्हणतात ? स्वराज्य हें आपलें साध्य आहे अहिंसा हेंच साधन का ? हिंसेचें साधन का वापरून नये ? हिंसेचें साधन वापरून मिळणारें स्वराज्य मला नको असें ते का म्हणतात ? श्रेष्ठ साध्यासाठीं हीन साधन असलें तरी चालेल असें आपण आजपर्यंत शिकत आलों. महात्मा गांधींनी हा सिद्धांत मोठा टरविला आहे. हीन साधनाचा अवलंब करून श्रेष्ठ साध्याची प्राप्ति होऊच शकत नाही. साध्यप्राप्तीचे नाना मार्ग आहेत. विनयणी करून, कोर्टकचेरीचा अवलंब करून, थपडा

मारून, अशा अनेक मार्गांनी आपण आपलें गेलेलें घरदार, हिरावून घेतलेले हक्क, यांना परत मिळवू पाहतों परंतु विनवणांनै मिळालेलें घर, कोर्टकचेरीच्या द्वारा मिळालेलें घर, थपडा मारून मिळालेलें घर, हीं तिन्हीं घरें एकरूप नाहींत. जें घर विनवणीनै मिळालें, त्यापेक्षां कोर्टाच्या मार्गांनै मिळाले तें घर निराळें आहे, थपडा मारून मिळालेलें घर, आत्मकेशाच्या मार्गांनै मिळणाऱ्या घराहून वेगळें आहे महात्माजी म्हणतात “मी जें घर मिळवणार आहे तें तुमच्या घराहून निराळें आहे मी जें स्वराज्य आणून देणार आहे तें तुमच्या स्वराज्याहून निराळें आहे.” ज्या प्रकारचें साधन असेल त्या प्रकारचें साध्य शेषटीं पदरात पडते. साधनाची परिणति म्हणजेच साध्य. साधनाचे गुणदोष साध्यात येतात म्हणून नदोष साधनं वापरावीं म्हणजे निर्दोष ध्येय पदरात पडेल महात्माजी खडकार बाधलेलें भक्कम घर मिळवू पहात आहेत. वाळूनरचें, कोळमडणारें, क्षणभंगुर, घर काय कामाचें ?

साध्यासाठीं सावनेंहि शुद्ध व उच्च वापरा, अशी उच्च दृष्टि महात्माजीनीं दिली आहे.

प्रवचन २ रें

महामा गांधी हे धर्मपुरुष आहेत त्याची मूळची प्रेरणा धर्माची आहे. मोक्षप्राप्तीसाठी त्यांचे सारे जीवन राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण या सर्गांत ते अहोरात्र भाग घेत आहेत. परंतु त्याच्या या सर्ग उद्योगांच्या मुळाशी मोक्षप्राप्तीची तळमळ आहे. मार्गे स्वराज्याचा चौरस म्हणून जो सांगितला त्यावर त्यांनी एक सुंदर छेख लिहिला होता. त्या छेखात ते स्पष्टपणे लिहितात की मोक्षासाठी, संपूर्ण सत्यदर्शनासाठी मी अंधीर झालो आहे महात्मा गांधींना राजकारण व धर्मकारण ह्या दोन संपूर्ण भिन्न अशा वस्तु वाटत नाहीत. धर्मासाठीच त्यांचे राजकारण आहे ते मोक्षासाठी तळमळत आहेत. धर्म हा त्यांना प्राणासमान वाटतो म्हणूनच ते राजकारणांत आले. राजकारणांत आल्याशिवाय सत्याकडे पूर्णपणे जाता येणे शक्य नाही असे त्यांना निश्कर्षणे दिसून

आलें आणि म्हणून ते राजकारणाच्या रंगणात आले. धर्मासाठी राजकारण, सत्याच्या संपूर्ण दर्शनासाठी राजकारण, हा महात्माजींच्या दृष्टिकोणाचा विशेष बिंदु आहे. ज्याला मोक्षप्राप्ति करून घ्यायची आहे त्याला राजकारणापासून अलिप्त राहता येणार नाही असे ते म्हणतात. आणि मोक्षप्राप्ति म्हणजे तरी काय ? मोक्षप्राप्ति म्हणजे 'संपूर्ण सत्याचें दर्शन' असे ते म्हणतात. सत्याचें हें दर्शन प्रेम व अहिंसा याच्या द्वारा होऊं शकतें अशी त्यांची श्रद्धा आहे. या सत्यदर्शनाच्या ध्येयप्राप्तीसाठी महात्माजींना राजकारणात भाग घेणें का अवश्य वाटलें याचा आपण विचार केला पाहिजे एखाद्या मोक्षार्थीला, सत्यदर्शनार्थ तहानलेल्याला त्यासाठी राजकारणात पडण्याची अपरिहार्य आवश्यकता वाटली असे उदाहरण इतिहासात नाही. महात्माजींना असे दिसून आलें कीं प्रयेकाच्या जीवनात राजकारण हें घुसलेलें आहे. समुद्रात ज्याप्रमाणें भूशिर शिरलेलें असतें त्याप्रमाणें हें राजकारण आपल्या जीवनात घुसलेलें आहे. राजकारण म्हणजे सत्ताधान्याचें वर्तन एवढ्या संकुचित अर्थानें ते त्याच्याकडे बघत नाहींत. सत्ताधान्याच्या पापपुण्यात प्रत्येक प्रजाजन भागीदार होत असतो. न्याय व अन्याय यासाठी प्रत्येक व्यक्ति जबाबदार आहे. जोंपर्यंत राज्यसत्ता न्यायानें वागत आहे तोंपर्यंत तिच्याशी सहकार करणें धर्म्य आहे. परंतु जर राज्यसत्ता अन्याय करीत असेल तर तिच्याशी असहकार करणें हेंहि सत्यार्थी मनुष्याचें कर्तव्य आहे सहकार व असहकार ही दोन्ही आपली कर्तव्ये ठरतात. आपण हरघडी सरकारला पाठिंबा देत असतो. सर-

कारला कर देऊन, सरकारचे कायदे पाळून, सरकारची नोकरी करून आपण पाठिंबा देत असतो. ज्याना काहीं कर द्याना लागत नाही, अशानाहि स्वसरक्षणासाठी राज्यसत्थेवर अवलंबून राहावे लागते म्हणून आपण राज्यकर्त्यांना त्याच्या सर्व व्यवहारात उचलून धरतो त्यांना आपण साथ देतो, त्याच्याशी सहकार्य करतो, मदत करतो आपण सरकारला साहाय्य करतो, सरकारचें साहाय्य आपण घेतो असा हा अन्योन्य संबंध आहे प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनात या प्रमाणे राजकारणाचा कमी अधिक अंश आहे. महात्माजी राजकारण अशा व्यापक अर्थाने घेतात. राजकारणाचे धागे दोरे आपल्या जीवनात निगळे जात असतात. त्यापामून दूर राहता येणार नाही राज्यसत्तेला साहाय्य देण्याचा प्रश्न जेथे जेथे येतो तेथे तेथे राजकारण येतेच राजकारण म्हणजे सरकारी नोकरी करणे व नेतृत्व करणे एवढाच नाही. राजकारणात पडायचें म्हणजे 'पुढारी हाण्यासाठी' असा अर्थ ते करीत नाहीत. ज्याला ज्याला म्हणून पापापासून मुक्त व्हायचाचें आहे त्याने अन्यायी राज्यसत्थेशी असहकार केला पाहिजे. नाही तर त्या राज्यसत्तेच्या पापात तो भागीदार होईल. मी अन्यायी शयात असेन व मी जर मोक्षार्थी असेन तर त्या राज्यातील कायद्याचा भंग करणे माझा धर्म होतो. असहकार, कायदेभंग, या गोष्टींचा मला स्वीकार करायचा लागतो. मीच असहकार करायचा एवढेच नाही, सर्व जनतेसहि मी बरोबर घेतलें पाहिजे. जनतेची नैतिक उन्नति व्हायचास हरी असेल तर तिलाहि अन्यायी राज्यसत्तेशी असहकार करण्यास मी उद्युक्त केले पाहिजे जितक्या

लौकर अन्याय दूर होईल तितम्या लौकर माझा सत्य-
दर्शनाचा मार्ग मोकळा होईल अन्याय लौकर दूर होण्या-
साठी जास्तीत जास्त अधिक जनता उभी करणे हे कर्तव्यच
ठरते. महात्मा गांधींची राजकारणाकडे बघण्याची ही बशी
दृष्टि आहे. राजकीय प्रश्न हा सर्वंकष आहे. सर्वांच्या
जावनाला अनेक बाजूनी स्पर्श करणारा हा प्रश्न आहे. हा
प्रश्न सोडून देता येणार नाही राजकारण म्हणजे केवळ
राजधर्म नाही राजकारणात राजाचा धर्म येतो तसाच
प्रजेचाहि धर्म येतो. राजवर्मापेक्षा राजकारणाची व्याप्ति
अधिक आहे. प्रजाधर्मात इतर व्यवहार येतात तसच
राजकीय व्यवहारहि येतो. लोकांना आपण सांगितले
पाहिजे की या मार्गाने जा. असहकार करा. महात्माजींना
म्हणून राजकारणाचा प्रश्न आपल्या मोक्षमार्गात समाविष्ट
करावा लागला. दुसरीहि एक गोष्ट त्यांना दिसून आली की
राजकीय प्रश्नाप्रमाणेच आर्थिक प्रश्नही जीवनात महत्त्वाचा
आहे समाजाची आर्थिक घडी नाट नसेल, सर्वत्र
अज्ञानदशा असेल तर मोक्षार्थी माणसाचे मोक्षाकडे
दृष्ट कसे लागेल ! जोंपर्यंत सर्वांना पोटभर अन्न देता
येत नाही, तोंपर्यंत देवाचे नाव मी त्यांना कोणत्या तोंडाने
सांगारे ! संपूर्ण मानवी जीवनाचा पाया जोंपर्यंत सुट्ट नाही
तोंपर्यंत मानवाला आत्मोन्नतीची आशा नाही. राजकारणातील
अन्याय दूर करण्यासाठी ज्याप्रमाणे मोक्षार्थी पुरुषाने उठले
पाहिजे त्याचप्रमाणे सामाजिक निपमता, आर्थिक निपमता
दूर करायलाहि त्याने उभे राहिले पाहिजे. मनुष्याची
जगण्याची इच्छा फार प्रबळ असते. ही जी अदम्य जीव-

नाशा, तिच्यातूनच धनाशा जन्मते. धनाशा जीवनाचाच एक भाग आहे. जगामध्ये जी अनंत पापे होत असतात, ज्या मारामान्या, ज्या लढाया होत असतात, ज्या स्पर्धा चाललेल्या असतात, त्या सर्वांच्या मुळाशी जीवनाची आशा आहे अहिंसा-पालनास आपण ज्या मर्यादा घालू लागतो त्याचें कारणहि ही जीवनाशा आहे आपणास या जगात वागतांना असें दिसून येतें कीं जगण्यासाठीं आपणास अनेकाना त्रास द्यावा लागतो; हिंसा करावी लागते दुसऱ्यास त्रास न देतां कसें जगावें हा प्रश्न जोंपर्यंत सुटणार नाही तोंपर्यंत अहिंसेचें नीट पालन करणें शक्य होणार नाही. समाजातील आर्थिक व्यवहार ज्या मानानें अहिंसक होऊ लागतील त्या मानानें आत्मप्राप्ति करून घेणें शक्य होत जाईल आत्मप्राप्ति अहिंसे-शिनाय होऊंच शकत नाही. म्हणून महात्माजींना आर्थिक क्षेत्रात पडावें लागलें आर्थिक क्षेत्रात अहिंसा फरी आणावी याचा ते विचार करू लागले मी आर्थिक रचनेला जर अहिंसक पाया न देईन तर मला संपूर्ण सत्याचें दर्शन होणें अशक्य आहे, असें महात्माजींस घाटलें कारण सत्यदर्शन अहिंसेच्याच प्रकाशात होऊ शकते. राजकारणान अहिंसा, आर्थिक व्यवहारात अहिंसा, त्याचप्रमाणें सामाजिक व्यवहारातहि अहिंसा आणायला हवी. अहिंसेचें नैतिक व सामाजिक असें द्विविध स्वरूप आहे समाज नीट राहावा यासाठीं समाजातील सबंध सलोख्याचे हवेत. गुण्यागोविंदाचे हवेत. सामाजिक सत्रध प्रेमाचे, अहिंसेचे नसतील, ते विषमय असतील, विषमतेनें भरलेले असतील, तर समाजात राहणें अशक्य होईल तेथें हिंसेचें धैर्यानच राहिल. राजकारणा

पेक्षाहि सामाजिक व्यवहार अधिक व्यापक असतात. राज-
सत्तेला जनतेचा सहकार लागतो, त्यापेक्षाहि समाज नीट
चालावा म्हणून अधिकच अन्योन्य सहकार हवा सामाजात
अन्योन्य सहकार नसेल तर सारं जीवनच अडेल. समाजा-
मध्ये सहकार नसेल तर काहीच चालणार नाही. समाजाचा
परिणाम आपल्यावर फार होत असतो समाजात जी ध्येये
असतात, जे विचार असतात, ज्या रुढी असतात, त्या
सर्वांचा आपल्या विचारसृष्टीवर परिणाम होत असतो. आपल्या
मनावर या सर्व गोष्टींचे स्वरूप होत असतात आपलें मन
समाजरचनेशीं जणू एकरूप असतें आपलें जीवन समोव-
तीच्या सामाजिक घटनेपासून अलग होऊ शकत नाही
सामाजिक सुधारणा झाल्याशिवाय, समाजाची नीति सुधार-
ल्याशिवाय मी तरी संपूर्ण सत्याचें दर्शन कसें घेऊं शकेन
समाजाच्या दोषात माहि भागीदार आहे समाजाचे स्थूल
व सूक्ष्म परिणाम माझ्याहि जीवनावर होत असतात म्हणून
माझा मोक्ष समाजाच्या सुस्थितीवर अवलंबून आहे ज्या
मानानें राजकीय गोष्टी, आर्थिक गोष्टी, सामाजिक गोष्टी
सुधारतील, ज्या मानानें ह्या त्रिविध क्षेत्रातील ह्या शुद्ध
होईल, ज्या मानानें या तिन्ही क्षेत्रात प्रकाश येईल, समता
व न्याय येईल, अहिंसा व प्रेम येईल, त्या मानानें सत्याचा
संपूर्ण साक्षात्कार होणें शक्य होईल. ज्या समाजात हें सारें
असेल, ज्या राज्यव्यवस्थेत हें सारें असेल, त्यालाच महात्माजी
रामराज्य म्हणतात स्वराज्य-खरें स्वराज्य-तें हें. हेंच सत्ययुग.
महात्माजींचें रामराज्य म्हणजे ज्या अर्थानें लोकशाही आपण
समजतो ती नाही आजची लोकशाही, आजचा नार्सी क्षम,

वा आजचा समाजवाद, या गोष्टी महात्माजींच्या रामराज्यांत नाहीत. या राजकीय तत्त्वज्ञानातील चांगल्या गोष्टी महात्माजी घेतील. परंतु यातील कोणतीही राज्यपद्धती सर्वस्वी त्यांना मान्य नाही. त्यांना सत्ययुगाकडे जायचें आहे. ज्या सत्ययुगाकडे त्यांना जायचें आहे, त्याची कल्पना त्यांनी मांडिली आहे. राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, शुद्ध करीत धर्माच्या शिखराकडे आपणास जाण्याचें आहे. धर्म हें स्वराज्याचें शिखर आहे परंतु हा धर्म कोणता? उद्याच्या तुमच्या स्वराज्यात, रामराज्यांत कोणता धर्म राहणार? या प्रश्नाचें नीट उत्तर देऊन ठेवले पाहिजे. नाहीतर फार घोंटाळा होईल निशेपत. या हिंदुस्थानात जेथें नाना धर्मांचे व पथाचे लोक आहेत तेथें तर फारच घोंटाळे माजतील म्हणून धर्म या शब्दाची फोड केली पाहिजे. महात्माजींनीं तरा फोड केली आहे. ते म्हणतात “स्वराज्यात जो धर्म राहील, रामराज्यात जो धर्म राहील, त्या धर्मात ज्याला परमोच्च धर्म आपण समजतो तोच फक्त राहील. त्या परमोच्च धर्माच्या पोटात सारे धर्म येतात. सर्व धर्मांतील उच्च ते श्रेष्ठ त्या धर्मात येईल. त्यामुळे आपापल्या वैयक्तिक धर्मापेक्षांही प्रत्येक धर्मांतील सर्वदा (चांगला भाग) घेऊन घनणारा जो परम धर्म तो श्रेष्ठ होईल. वाटलें तर त्याला सत्यधर्म अमें नाव द्या. परम सत्याचा धर्म व्यवहारांतील सत्य नव्हे. सोर्यासाठी वापरलें जाणारें तात्पुरतें सत्य, त्याचा हा धर्म नव्हे तर शाश्वत सत्याचा धर्म. अहिंसेतील नैतिक तराणें आपण धर्म उदात्त ये शाश्वत सत्याचा करू. अहिंसेतील सामाजिक तराणें समाजातील सत्य प्रेमाचे करू. राजकारणांत व अर्थकार-

णातहि अहिंसा नेऊन तेथेहि न्यायाची म्हणजेच सत्याची स्थापना करू. अशाप्रकारे स्वराज्याच्या चौरसाचे जे चार कोन, ते चारी अहिंसामय होतील, तेव्हाच तरणोपाय आहे. चौरसाचे सारे कोन सारखे हवेत प्रत्येक कोन ९० अशाचा हवा. एक कोन विघडला तरी चौरस सदोष होईल. तो चौरसच होणार नाही. त्याप्रमाणे राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण व धर्मकारण या चारी क्षेत्रात अहिंसा भरून राहील तरच सर्वत्र सत्याचे दर्शन होऊ लागेल. तरच पूर्ण-त्याचा शोब करायला वाय मिळेल तरच त्या परमोच्च प्रिक्ता साकडे, नैतिक नि आध्यात्मिक श्रेष्ठतेकडे आपणास जाता येईल.

महात्माजींना जे स्वराज्य आणावयाचे आहे ते इंग्रजी पार्लमेंटरी पद्धतीच्या लोकशाहीचे किंवा नाझीझमचे, फॅसिझमचे किंवा सोशॅलिझमचे केवळ अनुकरण नाही. महात्माजी म्हणतात : “ त्या त्या देशांनी स्वतःच्या वृत्तीला व परंपरेला अनुरूप अशा राज्यव्यवस्था निर्माण केल्या. आपण भारतीय परंपरा व वृत्ति यांना अनुकूल अशी राज्यपद्धती निर्मू. इतर देशातील राज्यपद्धतींहून आमची राज्यपद्धती भिन्न असेल. आमच्या प्रकृतीस व प्रवृत्तीस मानणारी अशी ती असेल.” ती जी आमची शासनपद्धती आदर्श व परंपरांनुरूप अशी शासनपद्धती-निर्माण होईल, तिचाच महात्माजी ‘रामराज्य’ असे नाव देतात. अत्यंत प्राचीन अशा या शब्दात महात्माजींनी अत्यंत आधुनिक असा अर्थ गोतला आहे. ते म्हणतात : “माझ्या रामराज्यात लोकशाही असेल, लोकमत्ता असेल. परंतु ती लोकमत्ता

केवल नैतिक आधारावर उभारलेली असेल." (Sovereignty of the people based on pure moral authority) नुसती लोकसत्ता नव्हे तर नीतीच्या पायावर आधारलेली लोकसत्ता. महात्माजी प्रत्येक शब्दात स्वतःचा अर्थ ओतीत असतात. रूढ असलेले शब्दच ते घेतात परंतु त्यात नवीन अर्थ ओततात. लोकशाही हा शब्द ते घेतात. परंतु त्या लोकशाहीला ते नैतिक आधारावर उभारतील केवल लोकसत्ता श्रेष्ठ नाही. नैतिक पायावरची लोकशाही हवी. लोकशाहीत व्याप्रमाणे ते नैतिक आधार आणतात, या राजकीय कल्पनेला नांतीवर उभारतात, त्याप्रमाणे आर्थिक क्षेत्रातही ते करतात. लोकशाहीत अहिंसा हवी असेल तर तेथे नीति हवी. त्याप्रमाणे अर्थशास्त्रात अहिंसा आणायची असेल तर काय करायला हवे ! आर्थिक उन्नति म्हणजे महात्माजी औद्योगिकरण समजत नाहीत. मोठमोठे कारखाने काढणे, गिरण्या काढणे, देशात किती संपत्ति उत्पन्न होई तिची मोजदाद करणे, म्हणजे आर्थिक उन्नति नाही महात्माजींची ही दृष्टि नाही. आर्थिक स्वातंत्र्याचा ते असा अर्थ करतात की 'प्रत्येकाची आर्थिक उन्नति होणे.' देशात सरासरी उत्पन्न किती पडते यावर त्यांचा विश्वास नाही. खरोखर प्रत्येकाच्या विश्वासात प्रत्यक्ष काय पडते हा महत्वाचा प्रश्न आहे. प्रत्येक व्यक्तीला, स्त्रीला, पुरुषाला स्वतःच्या प्रयत्नांनी स्वतःची आर्थिक उन्नति करून घेण्याची संधि हवी. महात्माजींच्या स्वरागात प्रत्येकाला पुरेसे अन्न मिळेल. अंगभर भरपूर घेऊ मिळेल. दूध तूप मिळेल रुझमेट व चर्चिल यानी जी 'अटलांटिक सनद' जाहीर केली होती तीत त्यांनी अशी घोषणा केली

होती की, “चार प्रकारच्या उणीवा आम्ही नाहीं सा करणार आहोंत. चार प्रकारचे स्वातंत्र्य आम्ही देणार आहोंत.”
 १ गरजेपासून मुक्ति, २ भीतिपासून मुक्ति, ३ धार्मिक स्वातंत्र्य, ४ वाचिक स्वातंत्र्य. [Freedom from want, 2 Freedom from fear; 3 Freedom of Religion, 4 Freedom of speech, हीं चार स्वातंत्र्ये त्यांनीं उद्घोषिलीं होतीं.] चार्चिल व रूझवेल्ट प्रत्यक्ष देवोत वा न देवोत. वाक्स्वातंत्र्य वगैरे येथें कितपत आहे, हिंदुस्थानांत सर्वच गोष्टींची टंचाई व अन्नान्न दशा कशी आहे, जिकडे तिकडे भीतीचें राज्य कसें आहे, तें हिंदी जनतेच्या पदोपदीं अनुभवास येतच आहे. येथें दहशतवांद निर्मून चार्चिलनें आम्हांस भीतिपासून मुक्तता दिली आहे ! अन्नान्नदशा निर्मून गरजेपासून मुक्ति दिली आहे ! तें आजचें कांहीं असो. जें रामराज्य आपणांस निर्मावयाचें आहे तेथें प्रत्येकास भरपूर अन्नवस्त्र असेल. रहायला घर असेल. विश्रांति असेल. ज्या समाजांत जीवनाची शाश्वती नाही त्या समाजांत काय-राम ? त्या समाजांतील स्वातंत्र्याला काय अर्थ ? त्या रामराज्यांत अहिंसेनें सत्य बोलण्याचें स्वातंत्र्य पाहिजे. त्या रामराज्यांत अन्नान्नदशा असतां कामा नये. नुसती कोरडी भाकरच नव्हे तर महात्माजी दूध लेणी प्रत्येकास मिळावी पाहिजेत असें म्हणतात. कारण त्या आवश्यक वस्तु आहेत. आजच्या राजवटींत दूध नूप शब्दच ठरले. दूध म्हणजे काय असा प्रश्न विचारण्याची आज पाळी आली आहे. रामराज्यांत जर असें हें चित्र निर्मावयाचें असेल तर तें कशांनें साधेल ! सर्वांची आर्थिक ददात मिळानी म्हणून काय करणें लागेल ! आर्थिक

प्रश्न सुटण्यासाठी समाजरचनेचा प्रश्नहि हाती ध्यावा लागेल. सामाजिक रचना रामराज्यात कशी आसानी ? महात्माजी लिहितात, “सर्व जमीन परमेश्वराची आहे. मानवाने तुकडे केले. सीमा, चनु सीमा घालून बलयंतर्नी जमीनीचे भाग वळकावले.” महात्माजींनी जमीन गोपाळाची असे शब्द वापरले आहेत. गोपाळ म्हणजे परमेश्वर, गोपाळ म्हणजे शेतकरी. दोन्ही अर्थ आहेत. ही जमीन ईश्वराची आहे. आणि जो कसतो, मशागत करतो, श्रमतो, त्याची आहे. जमीन परकीयसत्तेची नाही. मूळभर जमीनदाराची नाही ती जमीन श्रमणाच्याची आहे. परंतु आज काय दिसते ? ती जमीन आज जनतेच्या हाती नाही. का नाही ? आपण धर्माप्रमाणे वागलों नाही म्हणून. तर मग हें काम कसे करावचें ? रशियानें हें कार्य केलें आहे. परंतु महात्माजी म्हणतात त्याहिपेक्षा चांगल्या रीतीने आपण ही गोष्ट करू. कारण आपण सारे अहिंसेनें करणार आपण जर चरका घेऊ, त्यातील सर्व अर्थ लक्षान घेऊं तर हें होईल केवळ जमीनच न-हे तर सारीच संपत्ति जो श्रम करतो, त्याची आहे. परंतु आज काम करणारे, श्रमणारे संपत्तीपासून दूर आहेत. उघा कारखान्यात ते काम करतात, उघा शेतीत ते राबतात, ती सारी उत्पादन साधने वास्तविक त्याची आहेत. जो श्रम करतो त्याची जमीन, त्याला मालमत्ता, असे तर उघा रामराज्यात घालावे लागेल. मानावे लागेल. फक्त हें सारे अहिंसेनें करावयाचें अहिंसेनें सराण्याचे चारो कोपरे उभागवयाचे. अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण व धर्मकारण या सर्वांत अहिंसा गेठवावयाची. असे रामराज्य पुन्हा एकदा देवान करून भागणार

नाहीं सर्वच देशात या प्रकारे अहिंसक क्रांति झाली पाहिजे. असें होईल तरच जगातून युद्धे नष्ट होतील. कारण युद्धाचा आधारच जाईल.

जे स्वराज्य आपणास आणावयाचें आहे, जी लोकसत्ता उद्या निर्मायची आहे, ती आत्म्याच्या नैतिक शक्तीवर आरुढ असलेली अशी व्हावी. जो ईश्वर, जो परमात्मा आपल्या हृदयात आहे, त्याला स्मरून जनतेनें मते घ्यावीत. आत्म्याला स्मरून दिलेल्या मतावर आधारलेली लोकसत्ता, ती खरी लोकसत्ता होईल. केवळ हात वर करणें व मोजणें म्हणजे लोकशाही, असें महात्माजींस वाटत नाहीं. बहुमतानें दिलेला निर्णय सर्वांनीं मान्य केलाच पाहिजे अशा मताचे ते नाहींत. महात्माजींनीं लोकमान्याविषयीं लिहिताना एकदा म्हटलें आहे, “लोकमान्य लोकशाहीचे पक्के पुरस्कर्ते होते बहुमत वाल्याच्या सत्तेवर त्याचा विश्वास होता परंतु बहुमतवाल्याच्या सत्तेवर त्याची असलेली अपरपार श्रद्धा पाहून मला कधीं कधीं भीति वाटे.” महात्मा गांधींना बहुमताचा तितकासा भर घसा वाटत नाहीं. म्हणजे का त्यांना अल्पमतवाल्यांच्या हातीं सत्ता असणें पसंत आहे ? तसेंहि नाहीं. लोकांचीच सत्ता असू दे. बहुमताची सत्ता असू दे परंतु त्या बहुमताच्या पाठीमागे आत्मिक बुद्धि असू दे. नैतिक वळार आधारलेलें असें तें बहुमत असू दे. लोकशाहीमन्यें नैतिक प्राण असावा यासाठीं लोकांत उच्च व उदात्त नीतीची सतत जागृति ठेवणारे लोक हवेत. लोकांच्या नैतिक भावना जागृत ठेवतील, त्यांच्या भावना घुजून जाऊ देणार नाहींत, असें करणारे लोक हवेत. नैतिक निर्भयतेनें आपलीं मते घोडून

दाखणिणारे लोक हवेत लोकसत्तेला नीतीचा आधार हवा. मॅक्झिनी एकदा म्हणाला, “ खरी शेवटची अतिम सत्ता कोणाची ? ” “ Where does sovereignty lie ? It lies in God ” “ अतिम सत्ता परमेश्वराच्या हाती ’ मॅक्झिनीच्या म्हणण्याचा हाच भावार्थ आहे की, खरी सत्ता नीतीची आहे नैतिक कायदा हा सर्वश्रेष्ठ कायदा माझ्या नैतिक प्रेरणेला मी सर्वश्रेष्ठ मानीन मग मला बहुमत असो वा नसो सत्याप्रही तत्त्वज्ञानात ही भावना आहे लोकसत्तेलाहि, बहुमताच्या सत्तेलाहि येथे नीतीची सार्वभौम मर्यादा घातलेली आहे तुम्ही दुसऱ्याच्या आत्म्याला दडपून टाकाल तर त्या स्वराज्यास काय अर्थ ? स्वराज्यात कोणी कोणाचा गुलाम नको जो गुलाम असतो, आर्थिक दृष्ट्या दुसऱ्याचा मित्र असतो, तो स्वतंत्रपणे आत्म्याला स्मरून धोडेंच मत देणार ’ गुलामाला आत्मा नाही रामराज्यात, खऱ्या लोकशाहीत सर्वांना सामाजिक स्वातंत्र्य असेल, आर्थिक स्वातंत्र्य असेल, राजकारणात स्वतःचें मत त्यांना वाढून दाखविता येईल तेथील लोकमतहि नीतीचा सर्वभूतहिताचा कायदा पाळील असें होईल तरच खरा धोर सत्य धर्म तेथे आला असें म्हणता येईल

लोकशाहीत लोक तेव्हाच आत्म्याला स्मरून मते देतील जेव्हा आर्थिक दृष्ट्या ते स्वायत्तरी असतील अन्नाचा प्रश्न आधी सुटला पाहिजे अन्नच नाही तर धार्मिक उन्नति, नैतिक उन्नति कशी होणार ? मनुष्याच्या आवश्यक आर्थिक गरजा भागवण्या गेल्या पाहिजेत त्याखेरीज त्याची नैतिक वाढ होणार नाही समाजाला लोक या गोष्टीवर पार भर देतात

आधी पोटावा मग पिठोवा असें आपण म्हणतो, त्यात हाच अर्थ आहे. महात्मा गांधीहि ही गोष्ट मानतात. परंतु जरा निराळ्या दृष्टीनें ते त्या गोष्टीकडे पाहतात नैतिक उन्नतीसाठीं आर्थिक सुस्थिति ह्या ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या गोष्टीलाहि काही मर्यादा आहे. आर्थिक सुस्थितीनें नैतिक उन्नति होते हे सर्वोर्षां खरे नसून काहीं अर्षां खरे आहे मनुष्याची भूक भागल्यावरच त्याची जीवधारणा होईल, तेव्हाच नैतिक उन्नतीचा शक्यता असते परंतु तुम्ही जर असें म्हणाल कीं, इतके सुखोपभोग मिळाले कीं दुसऱ्या वाजूस इतकी नैतिक उन्नति होतेच तर तें खरें नाहीं. त्याला काहीं मर्यादा आहे या मर्यादेत आर्थिक सुधारणा झाली तर ती नीतीस पोषक असते. तेथें सम प्रमाण असतें. परंतु सुखोपभोग फारच वाढले, धनदौलत फारच वाढली तर नीति सुधारण्याऐरजी, डलट मनुष्य नीतिभ्रष्ट होतो. मग व्यस्त प्रमाण होतें. सुखोपभोग फार वाढला तर नीति कमी होत जाईल. म्हणून महात्माजी सांगतात कीं, उगीच वायफळ गरजा वाढण्यात अर्थ नाहीं. जास्त पैसा जमळ शाला तर नैतिक अध पात होतो. हें जें सत्य त्यांच्याकडे समाजवाद्यांनीं लक्ष दिलें नाहीं महात्माजी दोन्ही डोक्यांनीं पाहतात आनंद्य गरजा भागल्या पाहिजेत, हेंहि खरें; तसेंच फाजील गरजा वाढवू नका हेंहि खरें. लोभालाहंत व्याप्रमाणें ते नैतिक प्राण आणू पाहतात, लोभसत्ता नैतिक पायावर ते उभी करूं पाहतात, त्याचप्रमाणें अर्थकारणातहि नीति असली पाहिजे, तेथेहि नीतीची वाढ शाली पाहिजे असें ते म्हणतात. आणि ही नीतीची वाढ व्हावी म्हणून जीवनोपयोगी आवश्यक गरजा

भागवा, परंतु फालतु गरजा वाढवूं नका असें ते म्हणतात. देहाचे फाजील चोजले पुरवूं तर आत्मा गुदमरेल. नीतीची धार बोथट होईल. सदसद्विवेकबुद्धीची मंजुळ मुरली ऐकूं येणार नाही. एकदां याविषयी ' आर्थिक व नैतिक सुधारणा ' या शीर्षकाखाली महात्माजींनी एक मजेदार लेख लिहिला होता. त्या लेखांत ते म्हणतात, " अत्यन्त दरिद्री मनुष्य व्याप्रमाणें आपली नीति टिकवूं शकत नाही हें खरें, त्याच प्रमाणें अति श्रीमंत मनुष्यहि नीति टिकवूं शकत नाही हेंहि खरें. खिस्तानें म्हटलें आहे कीं, एकवेळ सुईच्या नेड्यांतून उंट पलीकडे जाईल, परंतु स्वर्गाच्या राज्यांत श्रीमंत मनुष्य जाणें कठीण. " अतिसंप्रही मनुष्यास परमेश्वराच्या राज्यांत प्रवेश नाही. खिस्ताकडे एकदां एक श्रीमंत मनुष्य आला. तो खिस्ताला म्हणाला, ' भगवन्, मी तुमच्या सर्व आज्ञा पाळीत असतो. ' तेव्हां खिस्तानें विचारलें, ' जवळ कांहीं पुंजी आहे का ! संप्रह केलेला आहे का ! ' तो म्हणाला, ' हो, संप्रह वराच आहे. ' खिस्त म्हणाला, ' तर मग तो संप्रह देऊन टाक. ' तो श्रीमंत मनुष्य पुन्हां खिस्ताकडे कधीं गेला नाही. याच प्रसंगीं तें सुप्रसिद्ध वाक्य खिस्त उद्गारला: " सुईच्या नेड्यांतून उंट जाईल, परंतु स्वर्गाच्या राज्यांत श्रीमंत जाऊं शकणार नाही. "

महात्माजींची ही अशी दृष्टि आहे. आर्थिक उन्नति नाही तोंपर्यंत नैतिक उन्नति होऊं शकत नाही. या सिद्धांतालाहि कांहीं मर्यादा आहेत. गरजा कमी असलेल्या बऱ्या असें नैतिक दृष्टीचा मनुष्य म्हणतो. परंतु विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच्या सर्व गरजा मात्र भागल्याच पाहिजेत. असें हें महात्माजींचें

स्वराज्य आहे. नैतिक कायद्याचे जेथे साम्राज्य आहे, असें हे स्वराज्य आहे. जीवनाच्या प्राथमिक गरजा जेथे भागवल्या जातात असें हे स्वराज्य आहे. हे स्वराज्य अहिंसेने आणावयाचें आहे. नैतिक शक्तीवर जें स्वराज्य आधारावयाचें आहे तें अहिंसेशिवाय कसे शक्य होईल ?

इंग्लंडमध्ये, अमेरिकेंत, फ्रान्समध्ये जी लोकशाही आहे ती खरी नाही. लोकशाहीचा डोलारा तेथे आहे. लोकशाहीची कुडी तेथे आहे, परंतु तीत प्राण नाही. बाह्य स्वरूप लोकशाहीचें परंतु आतील गाभा भाड्यालशाहीचा आहे. अशी ही तकलादू लोकशाही सुद्धा सशस्त्र क्रान्तीने आणू म्हणू तरी ती टिकत नाही असा इतिहास आहे. ज्या लोकशाहीसाठी सशस्त्र क्रान्त्या झाल्या, ती लोकशाही तर नाहीच आली, बाह्य स्वरूपी लोकशाहीहि नाही आली, तर उलट हुकूमशाही सत्ताच तेथे स्थापन झाल्या. इंग्लंडमध्ये चार्ल्सला ठार मारल्यावर फ्रॉमप्रेलची हुकूमशाही आली. फ्रान्समध्ये क्रान्ति झाली आणि नेपोलियनची हुकूमशाही मागगुटीस वसली. रशियात स्टॅलिनची हुकूमशाही आली १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये जेव्हा ती प्रसिद्ध लोकशाही क्रांति झाली, त्या वेळेस सर्गाना वाटत होतें की, आता जगांत सुवर्णयुग येणार, जगाचा उद्धार होणार. रूसानेंच प्रथम “जनतेची खरी सत्ता” हे शब्द उच्चारले “The real sovereignty of People” हे त्याचे शब्द. रूसीचे हे शब्द घेऊन महात्माजी लिहितात, “मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र आहे. रूसी म्हणतो, लोकांची सत्ता सर्वत्र हवी. परंतु आज ज्या काही लोकशाह्या जगात आहेत त्याच्याकडे जर पाहिलें तर आपणास काय

दिसेल ! लोकशाहीत जनतेची सत्ता हवी असें रूसो म्हणे.
 परतु खरी लोकसत्ता आज कोठेहि नाही मध्ययुगातील
 सरजामशाही व आजची लोकशाही यात निशेष अंतर आहे
 असें मला वाटत नाही. सरजामशाही कोलमडून पडून जेव्हा
 लोकशाही आली तेव्हा सर्व दु खार रामबाण उपाय साप-
 डला असें सर्वांस वाटलें परतु वस्तुस्थिति काय आहे ! ते
 सरजामशाही सरदार आपापल्या उच्च किल्ल्यातून रहात. वेळीं
 अवेळीं केव्हातरी लोकांवर स्वारी करीत. छट घेऊन जात.
 अर्धघट रानटी, असवटित, लहरी, असे ते सरजामशाही सर-
 दार होते. परतु ते गदीनाले, मजून मजून निशुपाताप्रमाणें
 घेऊन छटमार करणारे सरदार जाऊन त्याच्या ऐवजीं आज
 छुटारू पुजिपति आले आहेत. लहरी छटमार करणारे गेले
 परतु आज कायदेशीर रीत्या मुक्तावधानें सर्व जगाची सवटित
 रीतीनें पिळगुळ करणारे भाडवलदार दिसत आहेत सव-
 टित डाकूगिरी आज चालली आहे. किल्लेदार गेले व भाड-
 वलदार आले. सर्व देशातून ही अशी पिळगुळ चालली
 आहे ती हिंसा हरबडी चालली आहे हें अपरपार रक्तशोषण
 चाललें आहे. ज्या देशांत अशी ही पिळगुळीची हिंसा
 सभोवतीं आहे त्या देशांत राहून मी अहिंसा पाळ्लों असें
 म्हणणें हा अहंकार आहे हा पोट्या अभिमान आहे.”
 म्हणून सर्व जगाच्या विरुद्ध बंड केलें पाहिजे असें महा-
 त्मानी म्हणतात त्या पूर्वीच्या मध्ययुगातील छुटारूंची डाकू-
 गिरी उघड उघड दिसते तरी परतु आजची ही छटमार लोक-
 शाहीच्या नांवागाठीं विनमोमाद चाललेली असते लोक-
 पकीवडे भ्रमविन असतात धी, आपण छोरमत्ता अनुभवीत

आहोत. शांततेचा काळ आहे, सत्याचा काळ आहे, असा भ्रम हे भांडवलदार निर्माण करीत असतात. ही स्थिति फारच धोक्याची आहे. उघड अन्याय दिसला तर मनुष्य बंडास तरी प्रवृत्त होतो; परंतु जेथे लोकशाहीच्या बुरख्या-खाली पिळवणूक केली जात असते, तेथे पटकन् कांही लक्षांतहि येत नाही. आंतून रक्तशोषण तर सारखे होत असते; पण कोण कसे हें रक्तशोषण करीत आहे हें जनतेस कळत नाही. ते सरंजामशाही सरदार शरीरेंच बंधनांत घालीत; परंतु आजची भांडवलशाही मनाला व आत्म्यालाहि गुलाम करीत आहे. हळूहळू जनतेचा आत्माच आज मारला जात आहे. आत्म्याला इजा पोंचत आहे. ”

असे हें जग कसे सुधारावयाचें ? बहुजनसमाजास अन्नवस्त्र कसे द्यावयाचें ? त्यांची खरी नैतिक सत्ता कशी स्थापनवाची ? जगाची सुधारणा करण्याचे दोन मार्ग रूढ आहेत : १ सुधारणावाद, २ सशस्त्र क्रान्तिवाद; परंतु हे दोन्ही मार्ग फसले आहेत. सुधारणावादी हळूहळू सुधारणा करावी असे म्हणतात. ते कांही तरी थातुर मातुर करूं पाहतात. परंतु डोंगराला दुखणें व शिंपीत औषध तशांतली त्यांची गत होते. अशा वस्त्राच्या मलमपट्टीने कांही एक होणार नाही. सामाजिक व राजकीय अन्यायांच्या मुळाशी ते जात नाहीत. आणि ते क्रांतिवीर एकदम हिंसेनें सर्व बदल करूं पाहतात. परंतु तो बदलहि वरपांगी होतो. तात्पुरती एकाच्या हातची सत्ता दुसऱ्याच्या हातीं गेली असें दिसते. परंतु त्यानेंहि प्रश्न सुटत नाही. जनतेची नैतिक शक्ति जोंपर्यंत जागृत झालेली नाही तोंपर्यंत खऱ्या अर्थाने प्रश्न

सुटणार नाही. राज्यसंस्थेची जसजशी आपण सुधारणा करू तसतशी सर्वा समाजात सुधारणा होईल असे म्हणणारे एका गोष्टीकडे दुर्लक्ष करितात. राज्यसंस्थेत जे पाप दिसते ते कोठून आलेले असते ? सामाजिक पापातूनच राज्यसंस्थेतील पाप जन्मतें समाजातील पापांचे प्रतिबिंब शासनसंस्थेत पडत असतें. समाजातील जी आर्थिक घटना असते तिच्या रक्षणासाठी म्हणून राज्यसंस्था असते समाजरचनेतून राज्यसंस्थेतील पाप जन्मतें. हें जें समाजातील पाप तें जर आपण न काढू तर राज्यसंस्था तरी कशी सुधारणार ? समाजसुधारणा आधी की राज्यसंस्थेची सुधारणा आधी ? महात्माजी सुंदर दृष्टान्त देऊन लिहितात, “समुद्रातील लाटा या उगीच नाही उठत समुद्रावर उठणाऱ्या लाटा थांबनायच्या असतील तर वादळ थांबना. वादळामुळे त्या लाटा उठल्या आहेत.” वादळ समाजघटनेत होत असतें, आणि मग सर्वा असतोपाच्या लाटा उसळतात. अशी ही वादळे उठू नयेत असे वाटत असेल तर समाजरचना सुधारा. ही वादळे थांबनायची असतील तर महात्माजी म्हणतात, “जन्तेने स्वतःची आत्मशुद्धि केली पाहिजे. जें पाप होत असेल त्यात मागिदार होतां कामा नये.” समाजात जें पाप होत असतें, जी अन्याय्य प्रियमता असते, तिचें रक्षण शासनसंस्थेमार्फत होत असतें. समाजातील पाप नष्ट व्हावे म्हणून प्रत्येकानें स्वतःची शुद्धि करावी. एरव्हेच नाही तर ज्या शासनसंस्थेमार्फत त्या पापाला पाठिना व सरक्षण मिळत असतें, त्या शासनसंस्थेशीहि प्रत्येकानें असहकार करणें आवश्यक आहे. तें प्रत्येकाचें धर्ममय कर्तव्यच आहे. सर-

कारी राज्यतंत्रातून मो अग काढून न घेईन, या सरकारशीं जोंपर्यंत मो सहकार करीत राहिन, तोंपर्यंत माझी खरी आत्मशुद्धि झाली असें म्हणता येणार नाही पापाशीं असहकार हा माझा धर्म आहे. असा हा आत्मशुद्धीचा व्यापक मार्ग महात्माजी दाखवीत आहेत आत्मशुद्धि करा, समाज-सुधारणा करा, असें सांगणारे महात्माजींच्या पूर्वी पुष्कळच झाले, परंतु जोंपर्यंत पापी सरकारशीं तुम्ही असहकार करीत नाही तोंपर्यंत आत्मशुद्धि नाही, असें सांगणारे महात्मा गांधी हेच पहिले क्रान्तिकारी महापुरुष. स्टेटला जो सहकार तुम्ही देत आहात तो काढून घ्या असें गांधीजी सांगतात. आत्मशुद्धि व सरकारशीं असहकार याचा कसा संबंध आहे हें महात्मा गांधींनीं अशा रीतीनें दाखविलें आहे असहकाराचें महान् तत्त्व गांधीजींनींच जगाला प्रथम दिलें. समाज-सुधारणेसाठीं आत्मशुद्धि हवी आणि आत्मशुद्धि हवी असेल तर पापी सरकारशीं असहकार करा. असें हें अभिनव क्रान्ति-शास्त्र आहे.

महात्माजी सुधारणावादी आहेत कीं क्रान्तिकारी आहेत ? ते म्हणतात, “मो सुधारणावादी क्रान्तिकारी आहे, उत्क्रान्तिवादी क्रान्तिकारी आहे.” महात्मा गांधींची ही क्रान्ति म्हणजे Evolutionary Revolution (उत्क्रान्तिरूप क्रान्ति) आहे जगात काय असो ? उत्क्रान्ति असावी कीं क्रान्ति असावी ? मृष्टीत दोन्ही प्रकार आहेत त्याचा विचार पुढें केव्हां तरी करू

आज आपण हें पाहिलें कीं, महात्माजींचे सारे तत्त्व ज्ञान आत्मशुद्धीतून निघालें आहे. आणि ती त्यांची आत्म-

शुद्धीची कल्पना जगाच्या शुद्धीपर्यंत वाढत गेली. महात्माजींची जी ही दृष्टि ती कळल्याशिवाय त्याचें दर्शन, त्याचें तत्त्वज्ञान कळणार नाहीं. स्वामी रामतीर्थानीं एकदा आरव्या लेखांत एक जाहिरात दिली होती. “ पाहिजेत. सुधारणा करणारे. परंतु जगाची नव्हे तर स्वतःची. ”

(Wanted Reformers of themselves, not of others.)

असे सुधारक फार आढळत नाहींत. आत्मशुद्धि करून समाजाची शुद्धि करणारे सुधारक फार थोडे आढळतात. महात्मा गांधी हे अशा अभिनव प्रकारचे सुधारक आहेत. तेहि एक क्रान्तिकारक आहेत परंतु आपल्या जीवनांत ते प्रथम क्रान्ति करू पाहतात. क्रान्ति प्रथम आपल्या जीवनात झाली पाहिजे. असें होईल तेव्हाच नवें जग आपण निर्माण करूं शकूं. स्वतःला नवीन करा, स्वतःचा पुनर्जन्म करा, स्वतःचा उद्धार करा. मग तुम्ही नवें जग बनवाल, जगाचा पुनर्जन्म कराळ; जगाचा उद्धार कराळ जगाची सुधारणा बाँन आणून होणार नाहीं, आरमारे वाढवून होणार नाहीं, विमानांनीं होणार नाहीं. ही जागतिक क्रान्ति चर्चिल, रुझवेल्ट, स्टॅलिन करू शकणार नाहींत. परंतु महात्माजी म्हणतात, आत्मविश्वासाने म्हणतात, कीं खरी क्रान्ति मीच करू शकेन. रुझवेल्ट, चर्चिल, स्टॅलिन, इत्यादींच्या मार्गापेक्षा महात्माजींचा मार्ग भिन्न आहे. तो मार्ग कसा कोठें भिन्न आहे हे आपण समजावून घेतलें पाहिजे. महात्मा गांधी आत्म शुद्धीच्या, व्यापक आत्मशुद्धीच्या द्वारा जगात सुधारणा व क्रान्ति करूं पाहतात. महात्माजी मुद्दाची, प्रगतीचाच

परिभाषा वापरतात. मलाहि युद्ध करायचें आहे, क्रान्ति करायची आहे असें ते म्हणतात. व्यग्रहारात रूढ असलेले शब्दच ते वापरतात परंतु त्याच्या शब्दातील सूक्ष्म अर्थ पुष्कळ वेळा आपणास समजत नाहीत. म्हणून महात्माजींच्या शिकवणीप्रमाणें आचरण कसें करावे याचा कधी कधी आपणास नीट उलगडा होत नाही. ते अहिंसेचे उपासक आहेत. अहिंसेनें प्रतिकार करणारे ते महान् योद्धे आहेत. परंतु माझा मार्ग झेपत नसेल तर हिंसेनें प्रतिकार करा असेंहि ते सांगतात. “हिंसाऽपि क्लेश्यात् श्रेयसी” असें त्याचें स्वच्छ मत आहे. “क्लेश्य मा स्म गमः पार्थ” हें भगवद्गीतेतील वचन त्याच्या वरील मतास आधार आहे. परंतु ते पुन पुन्हा सांगतात की “हिंसेच्या मार्गांनें आज हजारों वर्ष मान्य जात आहेत. हा मार्ग विफल झाला आहे. त्याची निष्फलता स्पष्ट दिसून आली आहे असें विफल हत्यार पुन्हा हातीं धरण्यांत फाय अर्थ ! रशियातील लोक आज खऱ्या अर्थाने सुखी व स्वतंत्र आहेत असें मला वाटत नाही” असें ते म्हणाले “जगात खरी क्रांति अद्याप झालीच नाही ती क्रांति मीच करू शकेन आणि ती अहिंसेच्याच मार्गांनें होणें शक्य आहे. इतर मार्गांनीं नाही,” असें अधिकार वाणीनें ते सांगतात, आत्मनिश्चासानें नि अनंत श्रद्धेनें ते सांगतात.

प्रवचन ३ रे

क्रान्तिवाद नि सुधारणावाद या दोन मार्गांनी जगाला सुधारण्याचे प्रयत्न चालले आहेत, असे कालच्या प्रवचनाच्या वेळेस मी सांगितले. या दोन्ही मार्गांहून महात्मा गांधींचा मार्ग भिन्न आहे. असहकार अधिक सत्याग्रह यांनी समन्वित असा हा गांधीजींचा मार्ग अभिनव आहे, अपूर्व असा आहे. महात्माजींच्या मते क्रान्तिवाद आणि सुधारणावाद अपुरे आहेत युरोपांत हे मार्ग वग्याच काळ्यापासून रूढ झाले आहेत महात्मा गांधी स्वतःला क्रान्तिकारक समजतात. मीहि क्रान्ति करू इच्छितो, असे अनेकदा त्यांनी म्हटले आहे, लिहिले आहे. परंतु क्रान्तीची त्यांची कल्पना भिन्न आहे. त्यांना अधिकाधिक निर्दोष, अधिक पूर्ण नि सर्वांगीण अशी क्रान्ति हवी आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत क्रान्ति करून पाहणाऱे सोव्हिएट रशियातील क्रांतीवादी काही होते परंतु महात्माजींची क्रान्ति सर्वांगीण असली तरी सत्ताची नाही. ती अहिंसक आहे.

इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशात लोकशाही काति झाली. या देशात हळूहळू सुधारणा व्हावी म्हणणारे व जलद सुधारणा व्हावी म्हणणारे असे पक्ष उत्पन्न झाले. महात्माजींचे साधर्म्य त्वरेने सुधारणा व्हावी म्हणणाऱ्या पक्षाशी अविक आहे, परंतु महात्माजींचा विशेष अहिंसेत आहे. शत्रूला मारायचे नाही. हा बाह्यात्कारी भेद समजायला अंतरगाचाहि विचार करायला हवा. काति परिणामकारक व्हावी म्हणूनच गांधीजी अहिंसेवर भर देतात. आत्म्याचे, हृदयाचे परिवर्तन होऊन जी काति होईल ती टिकेल असे त्यांना वाटते तीच काति टिकेल. महात्माजींच्या कातिशास्त्रात हृदयपरिवर्तनास महत्त्वाचे स्थान आहे. किंबहुना या कातिशास्त्राचा हा प्राणच आहे.

सुधारणावाद नि क्रान्तिवाद

ब्रिटिश लोक साधारणपणे कातीच्या विरुद्ध असतात. कातिवृत्ति ही नैसर्गिक नाही, सृष्टीच्या विरुद्ध अशी ही वृत्ति आहे, असे ते प्रतिपादतात, परंतु त्याचे म्हणणे खरे नाही. विकास कसा होतो ? जगादिकासाचे तत्त्व कातिमय आहे की उत्क्रांतिमय आहे ? या सृष्टीत क्रमविकास आहे की कातिविकास आहे ? महात्माजींनी एका लेखात याला उत्तर दिले आहे ते लिहितात या सृष्टीत क्रमविकास आहे तद्गत कातीहि आहे एकदम मोठा फरक होणे, महान् परिवर्तन होणे ही गोष्ट अनैसर्गिक नाही परमेश्वराच्या या निसर्गात ही गोष्ट दिसून येते. निसर्गात केवळ उत्क्रांतीच नाही, तर कातीहि आहे. परमेश्वर हा महान् क्रान्तिकारक आहे असे निसर्गाकडे पाहून वाटते.” हा अनुभव नवीन नाही. मनुष्याच्या अतःकरणात जी वृत्ति असते तिने तो सृष्टीकडे

वधतो मार्क्सवादी सर्वत्र विरोधविकासाचें तत्त्व लावतो, अध्यात्मवादी सर्वत्र आत्मतत्त्व पाहतो. भौतिक क्रान्ति-कारकाला सर्वत्र विरोधविकास दिसेल तर आध्यात्मवादी मनुष्यास सर्वत्र ईशशक्ति काम करीत आहे असे वाटे. आपण कोणाला जातिवादी म्हणतो, कोणाला सुधारणावादी म्हणतो. महात्मा गांधींना कोणती सज्ञा द्यायची ? ते उभयरूप आहेत ते जातिवादीहि आहेत व सुधारणावादीहि आहेत. सृष्टीत ज्याप्रमाणें क्रमविकासहि आहे, क्रांतीहि आहे, त्याप्रमाणें महात्माजींच्या जीवनशास्त्रात उभय गोष्टी आहेत म्हणूनच त्याचें विकासशास्त्र संपूर्ण आहे, तें एकांगी नाही. सृष्टि योग्य कार्यां क्रान्ति व उत्क्रान्ति दोहोंचा अवलंब करते. जन्ममरण हें द्वंद्व पहा. नऊ महिने मूल क्रमशः वाढत असतें, परंतु एक दिवस अकरावा जन्म. नऊ महिने क्रमविकास तर एक दिवस क्रान्ति तसेंच मरण आजारी असतो, परंतु पुढें एका क्षणात सारा खेळ खेळास होतो. मनुष्य जन्माला आल्यावर पुढा क्रमविकास सुरू होतो. यातहि मधून क्रान्ति होते, मधून महान् बदल होतात आणि शेवटी मरणाची महान् क्रान्ति येते. मनुष्याच्या विनाशाला जीवन व मरण दोन्ही आवश्यक परमेश्वर हा महान् क्रांतिकारक आहे. महात्माजी लिहितात “परंतु हळूहळू वाढले, उभे राहिले, परंतु एकदम उभ्यात होतो ते गडबड होतात. मी आकाशाकडे कधी कधी आदरानें, आश्चर्यानें बघत असतो. त्या निरभ्र आकाशात एकदम मेवमाळा समीक्षित होतात. त्या नितान्त शान्त आकाशात एकदम केवडा फग !” ते अन्यत्र म्हणतात इंग्लंडच्या, हिंदुस्थानच्या, दोहोंच्या इतिहासात

मीं क्रान्ति आणि कमनिकास दोन्ही गोष्टी पाहिल्या आहेत आज इंग्रज लोक क्रान्तीच्या विरुद्ध बोलतात, कारण त्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटलेला आहे ज्याच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटतो ते कमनिकासवादी होतात, ज्यांचे पोट रिकामे असते ते क्रान्तिवादी होतात पोट भरलेले असलेले म्हणजे दोन तासानां राजकारण केले तरी चालते परंतु जो मुकेला आहे तो अशी बाट पहात बसेल तर तो निकालात निघायचा तो थांबेल तर भरेल. ”

इतिहासात दोन्ही मार्ग

गार्धीजी इतिहासात क्रान्ति व उत्क्रान्ति दोन्ही पाहतात कोणी म्हणतात, विचारतात, “गार्धीनां इतिहास वाचला तरी आहे का ? ” महात्मा गार्धीनां इतिहासाचा तपशील वाचला नसेल, पान नू पान नसेल वाचले, परंतु भाराभर वाचणे म्हणजे तत्त्वग्रहण नव्हे इतिहासाकडे पाहण्याची दृष्टि महात्माजींना मिळाली आहे इतिहासातून काय घ्यावे, काय शिकावे काय टाकावे, कोणत्या दृष्टीने इतिहासाकडे व्हावे, या गोष्टीला महत्त्व आहे इतिहास अनुसरणार्थ नमून नवइतिहास तुम्हीं आम्हीं निर्माण म्हणून आहे नवनिर्मिति करण्यासाठी जुना इतिहास अभ्यासायचा असतो भूतकाळीन इतिहासाकडे पाहण्याचा महात्माजींची दृष्टि केवळ सुधारणावादी नाही, केवळ क्रान्तिवादी नाही या दोन्ही दृष्टीहून त्यांची दृष्टि भिन्न आहे. सुधारणावादी एक प्रकारचे जड सनातनी असतात मार्गील पराक्रमाचे पोगडे गात घसण्यात त्यांना आनंद होत असतो पूर्णज कसे मोठे होते, आपण त्यांच्या प्रमाणे झाले पाहिजे, त्यांचे अनुकरण केले पाहिजे असे केवळ

आंतरिक सृष्टींतहि नको का करायला ? हें आंतरिक जग दिसलें नाहीं तरी तें सर्वांच्याजमळ सदैव आहे तें सर्वांच्या प्रतिक्रिया अनुभवास येतच असतें. आपण नवीन क्रान्तिमार्ग शोधू या. आध्यात्मिक सृष्टींतोळ क्रान्ति. मानवानें नेहमी का पशूप्रमाणेंच वागावें ? टक्केटोणपे खाऊन अधिक शहाणें नको का व्हायला ? मी मानन आहे, मी पशूहून निराळ्या आहे, असें नुसतें म्हणून भागत नसतें. पशूहून निराळे असाल तर पशूहून निराळ्या रीतीनें वागा. मनुष्यत्वास शोभेल अशा रीतीनें आपण इतिहास बनवू या मानव्याला दत्त करील अशी क्रान्ति करू या, क्रान्तिशास्त्राला निराळी दिशा देऊ या ”

आत्म्याची तरफ

असें गांधाजी म्हणत आहेत. ते जी क्रान्ति करू पहात आहेत, तिची तरफ तुमच्या आमच्या अंतःकरणांत आहे. त्या तरफेच्या जोरावर सारें जग बदलायचें आहे महात्माजींनीं आपलें सत्याग्रहाचें शास्त्र, आपलें क्रान्तिशास्त्र या आत्म्याच्या शक्तींतून निर्मिलें आहे महात्माजींचें प्राप्तव्य काय ? गन्तव्य काय ? त्याचें ध्येय काय ? रामराज्याची भाषा ते बोलत असतात. रामराज्य हें माझें ध्येय असें ते म्हणतात. अहिंसेपर उभारलेली लोकशाही मला हरी आहे असें त्यानीं शतदा सांगितलें आहे, लिहिलें आहे नैतिक पायावर, ऋतु-सत्याच्या दृढ आधारावर उभारलेली लोकशाही त्यांना हरी आहे. नैतिक नियमाच्या सुप्रतिष्ठेवर, श्रेष्ठत्वावर आधारलेली लोकशाही हें त्यांचें गन्तव्य आहे समाजवाद, लोकशाही इत्यादि कल्पनात, या विचारात महात्माजी स्वतःचें काही तरी विशेष ओढू पाहतात. या कल्पना रूढार्थानें ते स्वीकारित

नाहीत, त्या जशाच्या तशा ते घेत नसून त्यांत नवीन अर्थ ते ओततात या कल्पनात माझे रामराज्य मला हवें असें ते म्हणतात. तें रामराज्य ज्या समाजवादात, ज्या लोकशाहीत नाही, त्याचें मला काय होय ? समाजवाद, लोकशाही, इत्यादींचें पर्ययस्थान माझ्या रामराज्यात व्हायला हवें रामराज्य म्हणजे काय ? रामराज्य म्हणजे आमारांमार्चे राज्य, आम्हाचें राज्य. तो इतिहासपूर्वकांतील दाशरथी राम येथें अभिप्रेत नाही, ती स्थूल कल्पना महात्माजींजवळ नाही. महात्माजींचा राम म्हणजे जो अतःकरणात पूर्वी होता, आज आहे, पुढें असेल, तो आत्माराम होय. या रामाचें चिन्मय राज्य त्यांना हवें आहे ही जी दृष्ट्यातील व्याख्यात्मिक दिव्यता, तिचें सहजसुंदर राज्य त्यांना हवें आहे. सर्गांना जर हें आत्मदर्शन झालें, त्या आत्मदर्शनाच्या आनदात सारे जर मस्त होऊ लागले, तर सारे सत्यनिष्ठ होतील, सारे एक मेकांवर निर्मळ, अर्पणीय असें प्रेम करू लागतील. बाहेर कोणती शाही आहे याचें त्यांना भानहि नसेल. बाहेरचें स्वरूप कोणतेंहि असो, आपण होऊनच सारं नैतिक वृत्तीनें वागतील. गुरा मानधर्म आचरतील. तेथें मग नकोत दडयोजना, नकोत शिक्षाप्रकार. तेथें शासनमस्थाच उरणार नाही. ती गळून पडेल. तिची जरूरच उरणार नाही. सर्गत्र आम्हांमार्चे एकलत्रा राज्य ! जगू सव्युगाचा सूर्य उगवला. महात्माजींच्या समोर हें असें परम मंगल, परम दिव्य घेय आहे. हें रामराज्य प्रथम प्रयेकाच्या हृदयात स्थापन व्हायला हवें. सर्गांच्या हृदयात रामराज्य आहेत तेथें रात्रंदिवस गुढ चालत आहे. तुझ्याम मंदारजांनी म्हणत आहे.

“रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग,

अन्तर्वाह्य जग आणि मन । ”

राम म्हणजे सद्बुद्धि, न्याय्य वृत्ति. रावण म्हणजे अहं-
कार वृत्तीचें प्रतीक. रावण अन्याय्य वृत्तीचें द्योतक. आपणांस
खरी लोकशाही हवी असेल तर आपण प्रथम अंतःकरणांत
मेळ घातला पाहिजे. तेथील गदारोळ बंद केला पाहिजे. तेथे
रामाचें म्हणजेच सत्याचें निरपवाद राज्य स्थापलें पाहिजे.

महात्माजी शासनहीन ध्येयाचे पुरस्कर्ते

गांधीजींना लोकशाहीचें श्रेष्ठ अ-राजक स्थितीत परि-
णमन व्हावें असें वाटतें. राज्यतंत्रच नको. शासनसंस्थाच
नको. कारण शासनसंस्था म्हणजे हिंसा आलीच.
या जगांत सहकार्यानिं सारा मानवसमाज धागत आहे हें
गांधीजींच्या विचारांचें परम ध्येय आहे, अंतिम सार आहे.
तें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून ते पायलें टाकतात. ती जी अंतिम
दंडवर्तन व्यवस्था, तिच्या निकषावर घांसून, त्या ध्येयाच्या
कसोटीवर पारखून ते योग्य काय, अयोग्य काय तें ठरवितात.
ती जी अंतिम अ-राजक स्थिति, तेथें सक्ती अस्तास जाईल.
तेथें पोलीस नाही, लष्कर नाही. तें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून
आपण जाऊं या, असें गांधीजी अज्ञातास नें सर्व जगाला
सांगत आहेत. आपणांस एकदम आज ही अ-राजक स्थिति,
ही सहज सहकार्याची सुंदर, मंगल स्थिति आणतां येणार
नाहीं ही गोष्ट खरी; परंतु ध्येय तरी हें असूं दे. राज्यसंस्था
हें अंतिम ध्येय नको. राज्यसंस्था, शासनसंस्था, हें अलीकडचें
ध्येय आहे. अणुणांवर्येतील हें ध्येय आहे. हा एक टप्पा

आहे. त्या अ-राजक स्थितीच्या जवळ जायला अत्यन्त जवळचा मार्ग म्हणजे अहिंसेवर आधारलेली लोकशाही होय. Democracy based on nonviolence is the nearest approach to the purest form of anarchy. विशुद्धतम अ-राजक ध्येयाजवळ जायचा अत्यन्त निकटवर्ति मार्ग म्हणजे अहिंसक लोकशाही.

हिंसक लोकशाही लोकशाहीच नव्हे

जी लोकशाही अहिंसेवर आधारलेली नाही, ती लोकशाहीच नव्हे. लोकशाही नि अहिंसा याचा संबंध कसा, कोठे येतो ? आज जी लोकशाही आहे तिच्यासंबंधी सत्याग्रहीला आश्चर्य वाटते. कारण ते जे अखेरचे अ-राजकतेचे ध्येय श्याच्याकडे या मार्गाने जाण्याची त्याला शक्यता वाटते. समाजवादतऱ्हे सत्याग्रहीला आश्चर्यकता वाटते. परंतु हुकुमशाही राज्यपद्धतीत असे काहीच नसते. सत्याग्रहीला सर्वात त्याज्य जर काही वाटत असेल तर हुकुमशाही. मग ती हुकुमशाही फॅसिस्ट असो वा कम्युनिस्ट असो. महात्मा गांधी स्वतः ला लोकशाहीचे पुरस्कर्ते समजतात. "लोकशाही चालवायचे ज्ञान मला जितके आहे तितके फक्तितच कोणास असेल" असे ते म्हणतात. हुकुमशाही राज्यसंस्था सक्तीने सर्वांची स्वतःच्या नमुन्याप्रमाणे सुधारणा करू पहाते. अशी सर्वस्व शासनसंस्था जीवनाच्या अंगप्रत्यंगात घुसते. जीवनाचा असा यत्किंचितहि भाग टरत नाही की जेथे या हुकुमशाही पद्धतीचे पाद पोंचत नाहीत. अशा या राज्यसंस्थेचे प्रमुख माझ्या सर्व जीवनावर सारखे चालत असते. टप्परी पाठिऱ्याच्या जोरावर हुकुमशाहीपद्धति हें सारें करीत असते.

तेथें मला विचार करण्याचेंहि स्वतंत्र्य नाहीं, मग आचार-
स्वातंत्र्य तर दूरच राहिलें. हुकुमप्रमाणें वागायचें एवढेंच
तेथें काम. अशानें माझा विकास कसा व्हायचा ? मी काहीं
मडकें नाहीं, मी मानव आहे माझा सर्वांगीण विकास,
माझी सर्वांगीण उत्क्रांति हें माझें ध्येय, परंतु हुकुमशाहींत
माझें मन, माझी बुद्धि ही जणू जड केली जातात तीं
केवळ बाहुली, हुकुमाची ताबेदार बनतात. हा विकास
नसून विनाश आहे.

लोकशाहींत असें नाहीं. राज्यसत्ता सक्तीनें येथें
सर्वांची ठरीत साचाची सुधारणा करू पहात नाहीं. मान-
वात असा काही अंश आहे कीं, ज्याच्या सुधारणेसाठीं
सक्ती पुराळ तर तो नष्टच होईल. मानव मग मानवच
राहणार नाहीं. तो जड यंत्रण होईल लोकशाहींत सक्ती,
हिंसा थोड्या फार प्रमाणाने असतीलच. परंतु या गोष्टी
असल्या तरी त्यांना मर्यादा असेल. पदोपरीं हिंसा समोर उभी
राहणार नाहीं. लोकशाहींत ही मर्यादा गुहीत आहे. अंतिम
ध्येयाच्या दृष्टीनें राज्यसत्तेचें शासन, तिचा दड, हीं
निरूपयोगी आहेत, परंतु सक्रमणाग्रंथेत, त्या ध्येयाकडे
जात असताना, या गोष्टींची जरूर लागेल मानवमर्यादेचें
रक्षण करण्यासाठीं गीता हिंसेला अनुज्ञा देते. श्रीकृष्ण
म्हणतात

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्”

सत्ताचा सांभाळ आणि दुष्टाचा नायनाट करण्यासाठीं मी
अनंतरतो असें भगवान् सांगतात. परंतु गीतेंतील हा
शिकवण, हिंसेची ही अनुज्ञा राजप्रमांतीळ आहे, असें आपण

समजून चालूं. काही प्रमाणांतच या गोष्टीला सत्यता आहे. खरा जो धर्म असतो तो शस्त्रबळाने, शिक्षा करून, सर्ताने कधीच कोणास स्थापता येणार नाही. समाजधारणेसाठी धर्म असतो, आणि समाजाचे जे धारण होतें ते संतांच्या तपाने होतें. “सतो तपसा भूमिं धारयन्ति” हें खरें सत्य. भगवान् म्हणतात कीं, मी दुष्टांना संहारायला नि सज्जनांना, संताना सांभाळायला अवतरलों आहे. म्हणजे भगवंनाच्या अवतारापूर्वी संतत्व, साधुत्व समाजात होतें. कांटेतरी तें घाबरत होतें. त्याला त्रास होऊं लागला म्हणून प्रभूचा अवतार. परंतु श्रीकृष्णाच्या शस्त्राने साधुत्वाचे रक्षण झाले तरी तें निर्माण नव्हतें होत. धर्माचा प्राण साधुवात आहे. हा प्राण शस्त्रे सांभाळतात, परंतु निर्मू शकणार नाहीत. हा प्राणच नसेल तर शस्त्रांनी सांभाळ तरी कशाचा करायचा? जे साधुसंत आपल्या आचरणाने समाजात, मानसी जीवनांत प्रेमस्नेह आणूं पाहतत, मांगव्य निर्मू बघतात, अशा यत्नशील संतांचें संरक्षण करण्यापुरतें शस्त्र उपयोगी आहे. शस्त्रबल नकारात्मक आहे, भावामक नाही. तें संहारक आहे, निर्माण करणारें नाही. तें श्रृण आहे, धन नाही. (निगेटिव्ह आहे, पॉझिटिव्ह नाही.) भावरूप प्रयत्न कोणी करायचा? प्रयत्न निर्मिति कोणी करायची? संतसज्जनांचेच तें जीवितकार्य असतें. म्हणून समाजधारणेस शस्त्रापेक्षाहि साधुत्वशक्तीच अधिक उपकारक आहे. सम ज्ञान साधुत्व वाढत राहिले पाहिजे. सद्गुणसंस्पर्शन सदैव होत राहिले पाहिजे. शस्त्रास्त्रांनी साधुत्व वाढण्याऐवजी न्हास पवूं लागतें. म्हणून साधुमन आपले

स्वतःचें रक्षण, आपल्या साधुत्वाचा संभाल स्वतःच्या बालिदानानें करतात. “अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्” हाच त्यांचा विधायक मंत्र. अशीं वचनें आपण ऐकतो तीं उगीच नाहीत. संतांच्या अनुभवाचें नि शिकवणीचें त्यांत सार आहे. असाधुत्वाला साधुत्वानें जिंक. महात्मा गांधींच्या सर्व तत्त्वज्ञानाचा या विचारांत आरंभ आहे. त्यांचें सारें जीवन-दर्शन या मूलभूत विचारांतून विकसित आलें आहे. शस्त्रबळ खाजगी असो वा स्टेटचें, शासनसंस्थेचें असो, तें शेवटीं अपुरें पडतें. साधुत्व वाढवें म्हणून सक्ती किती उपयोगी पडणार? राज्यसत्तेचें सर्वंकष प्रभुत्व घालू देणें योग्य नाही. शस्त्रबळ, सक्ती ही साधुत्ववृद्धाला कितीशी हातभार लावणार? सत्य, अहिंसा यांच्याकडे जायची प्रवृत्ति स्वतःच्या प्रयत्नांनीच व्हायला हवी. स्वतःचा आत्माच जागा व्हायला हवा. प्रयत्नांतूनच खरी आत्मप्रप्ति. स्वतःची सुधारणा व इतरांची सुधारणा यांत द्वैत नाही. आपली सुधारणा झाली तर जगार्चहि होईल. माझ्यांत साधुत्व वाढलें तर जगांतहि वाढेल. दैवी संगति वाढवणारे द्वेषमसर नाही फैलावित, भौतिक वागतीत एकाची संगति वाढली तर दुसऱ्या फोणाची तरी कंभी होते. तमा येथें प्रसार नाही. दैवी संगतीचा हा विशेष आहे. दैवी संगतीचे लोक समाजकारणेस अधिक महत्त्वाचे असतात. साधुवृत्ति वाढवणाऱ्यांचा समाजांत जसजसा अधिक प्रभाव पडूं लागेल, तसतसा राज्यसंस्थेचा आणोआण संश्लेष होऊं लागेल. तिची जबरूच वाढेनाशी होईल. साधुत्वाचा वाढ ज्या प्रमाणांत होईल त्या प्रमाणांत शासनसंस्थेचें प्रभुत्व, अस्तित्व घटत जाईल. साधुत्वानेंच जर

असाधुत्वाला जिंक्याचें तर राज्यसंस्था दंड कोणास करणार, शिक्षा कोणास टोळवणार? साधुत्वाचें हें बळ कोठें तरी कमी पडतें म्हणून राज्यसंस्थेची आवश्यकता भासते.

यतिधर्म नि राजधर्म

आजपर्यंत राजधर्म आणि यतिधर्म हे दोन अलग धर्म मानले गेले. यतिधर्म राजधर्माहून श्रेष्ठ मानला जातो. त्याच्या कारभारात राजधर्म ढवळाढवळ नाही करीत. राजसत्तेचा राजधर्म आणि प्रजेला प्रजाधर्म घालून देणें हें यतिधर्माचें काम आहे. युरोपात मध्ययुगात ख्रिस्ती धर्माच्या इतिहासांतहि असें थोडें दिसतें. पवित्र रोमन साम्राज्यांत ही कल्पना दिसून येते. साधुत्वानें समाजाचें रक्षण करणार हे राजाहून श्रेष्ठ आहेत पोप, बिशप वगैरे राजाहून श्रेष्ठ. महात्मा गांधींच्या अंतःकरणांत हे असे निचार आहेत. गांधीजी कर्मयोगी आहेत. कर्मयोगाचें विवेचन भगवद्गीतेंत आहे. या अर्थानें ते गीतेचें उपासक आहेत परंतु गीता हा राजधर्माचाहि ग्रंथ आहे. ज्यानेलेस इतर प्रयत्नानीं प्रश्न सुटत नाही तेव्हा युद्ध धर्म्य ठरतें त्या युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं ही गीता आहे. शिष्टाईचें सारे उपाय थकले. स्वतः श्रीकृष्ण शिष्टाईस गेले. सारे प्रयत्न निफट झाल्यावर युद्धाशिष्य गत्यन्तर नव्हतें, तें करणें भाग पडलें. परंतु महात्मा गांधी या महाभारतीय युद्धाकडे कोणत्या दृष्टीनें बघतात !

युद्धाचें वैफल्य

महात्माजींच्या मतें महाभारत म्हणजे एक महान् शोकान्त काव्य आहे. युद्धाच्या मार्गांनीं येथे अनेक कोणा-
चेंच हित झालें नाहीं. ज्यांनीं जिंकलें ते तरी मुली झाले

का^२ नाही. तेहि रडले. त्यानींहि अश्रु ढाळले तें भारती
 युद्ध संपतें आणि धर्मराजा सर्गसह सर्ग मृताना, धारातीर्थी
 पडलेल्याना पिंड द्यायला जातो. करुण असा तो प्रसंग
 आहे. सर्गाचें श्राद्ध करायचें असतें. धर्मराजाच्या मनात
 काहूर माजतें. तो कर्णाच्या नागानें पिंड द्यायला तयार
 होतो हा आपला भाऊ, वडील भाऊ हें त्याला आजवर
 माहात नव्हतें तो सद्गदित वाणांनं माता कुतीला म्हणतोः
 “आई, कर्ण हा आमचा वडील भाऊ हें आम्हाला
 आधींच कळतें तर आम्ही युद्ध केलें नसतें मी तरी
 केलें नसतें” धर्मादिकास हें कळू नये याचा भाग्य
 काय भाग्य एवढाच की, अन्यायाचें निवारण व्हायला
 हवें अन्यायी मनुष्य भाऊ असला तरी त्याचेंहि पारिपत्य
 व्हायला हवें दुसरा मार्गच नसेल तर अपरिहार्य म्हणून हा
 हिंसामार्ग, युद्धाचा मार्ग अवलयायचा कठोर होऊन भाग्य
 सहि शिक्षा करायची समत्वयुद्धांनं कर्तव्य म्हणून तें युद्ध
 करायचें हें सारें बरोबर आहे परंतु सर्वच ठिकाणी हिंसा
 बरोबर असा याचा अर्थ नाही परकीयांशी लढताना
 अहिंसा आठवतच नाही. भाग्याला कसें माळू मनात येतें
 परंतु परक्यावर प्रहार करताना मनास काहीं वाटत नाही.
 घरग्यांशी लढताना हिंसा करू कीं न करू असा व्यामोह
 वाटला; परंतु असा सर्गजपळ वागताना का वाटू नये ?
 तुमचा घरगुती नियम विधव्यापक करा परकीयांशी जसें
 वागातें असें वाटतें, तसेंच परकीयांशीहि वर्तन ठेवा.
 अन्यायी परकी असो, परकीय असो, दोघाना मी मारणार;
 आणि तू^३ अन्याय करणारा माझा आहे, मी त्याचें परि-

वर्तन करूं पाहीन' असें म्हणशील तर परकीयांच्या वावरीतहि तसेंच म्हण. हिंसा स्वजनांच्या वावरीत निंच असेल तर सर्वत्रच ती निंच आहे. सर्वत्र समबुद्धि असुं दे. साधुत्वाची मूलभूत प्रेरणा सर्वांच्या अन्तर्यामी आहे. स्वकीयांच्या हृदयांतील सुप्त साधुता जागृत होईल अशी जर तुला आशा वाटेल तर परकीयांच्या वावरीतहि असें कां वाटूं नये ! साधुत्वाच्या वृत्तीचा ईश्वराने कोणास कायमचा मक्ता दिलेला नाही. भलेबुरे सर्वत्र आहेत. महात्मा गांधींची मानवांतील मूलभूत सत्प्रेरणेवर श्रद्धा आहे. या ग्रंथवरच त्यांचे सारे दर्शन आधारलेले आहे. मुलांनी आत्मकेशाने आईबापांचे परिवर्तन केल्याची उदाहरणे आहेत. आईबाप चुकीचे सांगतील तर आम्ही ऐकणार नाही. त्याची आज्ञा मोडूं आणि कष्टहाल सोसूं असें भारतीय मुलें, प्रल्हादासारखी सत्याग्रही बालें सांगत आहेत. यतिधर्मात हा आत्मकेशाचा मार्ग होता; परंतु आपल्याकडील राजधर्मात तो नव्हता. लोकमन्य गीतारहस्यांत म्हणतात, "राजकारणांत असें वागून चालणार नाही. यतिधर्मात हें सारें टीक आहे." परंतु प्रजाधर्मांत, राजधर्मांत ज्याप्रमाणें राजकारण आहे, त्याप्रमाणें यतिधर्मांतहि आहे.

राजकारण आणि राजधर्म भिन्न

राजकारण आणि राजधर्म हे समानार्थक शब्द नाहीत. प्रजाधर्मांत राजकारण आहे, यतिधर्मांतहि आहे. राजधर्म राजापुरता; परंतु राजकारणाची व्याप्ति फार मोठी आहे. ही व्याप्ति लक्षांत घेऊन राजकारणांतील हिंसा दूर परायची असेल तर ती प्रथम यतिधर्मांतून जितकी निघेल, प्रजा-

धर्मातून जितकी निवेल, तितकी राजधर्मातून निघणार नाही कारण राजधर्माच्या जणू सदर परवाना असें वाटत असतें. हिंसा अपरिहार्य, आपल्या हक्क असें त्याला वाटत असतें. राज्यसंस्था चाळवणाऱ्याच्या हिंसा अंगवळणीच पडलेली असते. यतिधर्म, प्रजाधर्म असें नाही मानीत. यतिधर्मात स्वसंरक्षणार्थहि हिंसा नाही. यति स्वतःचें बलिदान करील. तो पुन्हा असंप्रही असतो. यति आपल्या उदाहरणानें, प्रखर प्रयत्नानें सर्व समाजाला पुढें नेऊं पाहतो, आपल्याबरोबर घेऊं पाहतो. स-ययुगांत राजधर्मच नव्हता. तेथें राज्यसंस्थाच नव्हती. कारण सारेच स्वयंभू अशा सत्प्रेरणेनें वागत होते. आपोआपच धर्मपालन होत होतें. यतिधर्माच्या पाठोपाठ सारे जात, असें महाभारतांत वर्णन आहे. परंतु जेव्हां सप्रह वादला तेव्हां शस्त्रयुद्धावर आधारलेली ही शासनसंस्था निर्माण करण्यांत आली. परंतु ही शस्त्रे इतकी वाढूं लागली आहेत की, समाजाचें धारण होण्याऐवजीं संहारच होणार असें दिसूं लागलें आहे. राज-सत्तेनें खऱ्या धर्माची स्थापना होते असे महात्मा गांधीना वाटत नाही. खऱ्या न्यायाची प्रस्थापना राज्यसत्तेच्या द्वारां होणें अशक्य आहे असें गांधीजींचें निश्चित मत आहे. त्याचा अर्थ दुर्बल बना, मेकड बना असा नव्हे. ते सर्वांत कशाचा तिटकारा करीत असतील तर भ्याडपणाचा. कैव्य नकोच. मला बलवंतांची, समर्थांची अहिंसा पाहिजे आहे, असें गांधीजींनीं शतदां सांगितलें आहे. ज्यांना अहिंसा पेलत नसेल, जे इतके समर्थ नसतील, त्यांनीं अहिंसा दुबळे-पणानें पाळायी असें गांधीजी फधीहि म्हणत नाहीत.

महात्माजींना समाजात अहिंसक वृत्तीचे खरे वीर पुरुष हवे आहेत. समाजात असे लोक हवत की, जे राज्यसत्तेच्या भारतामुळे कायदे पाळीत नसून न्यायबुद्धीला प्रमाण मानून कायदे पळतात. असे सऱ्याप्रही न्यायी वीर कायदे पाळतील आणि तोडतील.

कायदेभंगक गुन्हेगार आणि कायदेभंगक सत्याग्रही

अशा सत्याग्रहींना दंडाचें, शिक्षेचें भय नसतें. ते निर्भय असतात. तेथें छपराछपरा नाही. गुन्हेगारहि कायदे मोडतात; परंतु त्याच्याजवळ नैतिक कायदाहि नसतो. सत्याग्रही कायदेभंगक हा नैतिक कायदा कधी मोडित नाही. (Civil Disobedience) त्याचें कायदेभंगाचें कार्य हें सविनय असतें; कर्तव्य म्हणून असतें. सविनय कायदेभंग करणारा नैतिक कायदा अभंग मानतो; कर्तव्यनिष्ठा म्हणून, न्यायनिष्ठा म्हणून तो कायदा मोडतो; स्वार्थासाठी, लहरीसाठी नाही.

नैतिक कायदा नि सरकारी कायदा

नैतिक कायदा आणि राज्यसत्तेचा कायदा यांत भेद आहे. नैतिक कायदाचें पाळन करून राज्यसत्तेचा कायदा मोडायचा. असे करण्याचा हक्क आहे असे नव्हे तर ते कर्तव्यच आहे. ते कर्तव्य पार पाडण्यासाठी सम्य-बुद्धीने, कर्तव्यबुद्धीने कायदेभंग करायचा. समाजातील शासनसंस्थेचा कायदाचा भंग करणारा हा सत्याग्रही समाजाने दंगल होऊ नये म्हणून मात्र जपतो. यजमजपुरी पाहू नये यासाठी तो व्यस्य करतो.

राजा व्यवस्थेसाठीच प्रथम आला

प्राचीन काळाी प्रथम ही शासनसत्था जन्माला आली ती व्यवस्थेसाठीच होय. परंतु ज्याला राजा केलें तोच अन्यायी कायदे करू लागला. यावर उपाय काय? यावर उपाय एकच की, या राज्यसत्तेला विरोध करणारा नैतिक वीर हवा. कारण तसें नसेल तर हा गादीवर येणारा आणखी सगई हिटलर व्हायचा. न्यायासाठी राजा असावा, न्यायासाठीच त्याला दूरहि करावें असें हें क्रांतिशस्त्र आहे. प्रजाधर्मात न्यायासाठी राजा दूर करावा हें महत्वाचें अंग आहे.

प्रजाधर्माची वाढ: सौत्रामणियज्ञ

आपल्याकडे प्रजाधर्माची वाढ करता करता शेनटी क्रांतीवर आले असें दिसून येईल. उन्मत्त राजाना यतींनी दूर करावें, नैतिक श्रेष्ठतेच्या लोकानी दूर करावें असें सांगितलें आहे. अशा राजाना हिसेनेहि दूर करण्यांत येई. वेडूक राजा, दडुका राजा (King Log and King Frog) या गोष्टीत हें दाखविलें आहे की, लहान जुद्धम दूर करायला जावें तर आणखी मोठा जुद्धम डोक्यावर येऊन बसतो. एका हुकुमशहाला दूर करावें तर आणखी प्रबल हुकुमशाही जन्माला येते. असें होऊ नये म्हणून आपल्याकडे सौत्रामणियज्ञ सांगितला आहे. दंगलच माजली तर ज्याचा विजय होईल, ज्याच्या हातीं लष्करी सत्ता जाईल, तो सारी राज्यसत्ता धळकावून बसेल. शस्त्रमळाच्या प्राबल्यातून लोकशाहीच्या ऐनजी हुकुमशाहीच जन्माला यायची. ती हुकुमशाही शुद्ध राहील याचा काय भरंयसा? म्हणून सौत्रा-

मणियद्याचा सत्कार आपल्याकडे सांगितला आहे इंग्लंड-
मन्ये चार्लसची चौरुशी केली गेली. वाटेला त्याने राजाला काढू
नये. यति म्हणेल “मी काढतो.” सारे शाहीने व्हायला हवे.
जुना राजा काढायचा, नवीन गादीवर बसवायचा परंतु हे
दंगलीने न करता, शिस्त, समय, साधुता यांनी व्हावे.
नैतिक शक्तीच्या थोर नेतृत्वाखाली असा सौत्रामणियज्ञ
व्हावा, उन्मत्त राजाला दूर करण्याचा प्रयोग व्हावा.

लोकशाहीच्या कल्पना

आता लोकशाहीच्या कल्पना आल्या आहेत आता
एखादा पक्षाच्या पक्ष प्रबळ होऊन बसतो. त्या निशिष्ट
पक्षाच्या हाती सारी सत्ता एकत्र होते. अनिर्बंध, सर्वत्र सत्ता
एक पक्षच हाती घेऊन बसतो. हा पक्ष जनतेच्या मनावर,
शरीरावर जणू अत्याचार करतो. ही लोकशाही नव्हे असे
होणे बरोबर नाही परंतु येथे क्रान्ति कशी व्हायची ?
लोकशाहीतील क्रान्ति शक्तीने व्हावी. लोक फोडण्यापेक्षा
ढोर्ती मोजणे बरे. एकाच्या हातून सत्ता जेव्हा दुसऱ्याच्या
हाती जाते तेव्हा हिंसा होण्याचा समय असतो. परंतु
लोकशाही राज्यसंस्थेत तिला आळा असतो. शान्ति, अहिंसा
यांनी राज्यक्रान्ति करण्याचा तेथे प्रयोग शक्य असतो.
जमनादासाच्या हातची सत्ता शान्तपणे बाळासाहेबांच्या हाती
आली. याच शक्तीच्या मार्गाने उद्या बाळासाहेबांच्या हातून
समाजवादाच्या हाती जावी. लोकशाहीत याचा वापर आहे.
थेळ लागेल, परंतु अवसर आहे. लोकशाहीत सध्याचे,
प्रचाराचे स्वातंत्र्य असते. मनुष्य आपल्या अंतःप्रेमने

अनुसरून वागेले तर लोकशाही राज्यस्येत अहिंसक क्रांतीस वाव आहे. म्हणून लोकशाही श्रेष्ठ आहे. परंतु लोकशाही अधिक यथार्थ व्हायला नैतिक बळ समाजात वाढायला हवे. लोकशाहीचा पाया अहिंसेवर आधारलेला हवा, परंतु नैतिक बळ समाजात वाढावे म्हणून, लोकशाहीचा अहिंसा पाया असावा म्हणून, समाजघटनेतच आपणास शिरावे लागेल. ते कैसे ते पुढे पाहू.

प्रवचन ४ थें

लोकशाही ही सत्य-अहिंसेच्या दृष्टीनें का थोष्ट याचें विवेचन करू आपण मुरू केलें होतें महात्मा गांधींना सत्याग्रहाच्या मार्गानें जीं क्रान्ति घडवून आणायची आहे, तिच्यासाठीं लोकशाहीतील आधारभूत हक्क आवश्यक आहेत गांधीजींच्या सत्याग्रहातील मूलभूत कल्पना अशी आहे कीं, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मनोदेवतेच्या सांगीप्रमाणें, आज्ञेप्रमाणें चोलायचा हक्क आहे. या गोष्टीवर त्याची लोकशाही आधारलेली आहे. एका व्यक्तीनें सत्यशोधन करणें आणि सर्गांना तें निमूटपणें मानणें ही गोष्ट गांधीजींम पसत नाही, मान्य नाही. सत्य काय यासंदर्भी सर्गांची मतें निरनिराळी पडलीं तर ज्यानें त्यानें आपल्या मनोदेवतेच्या आज्ञेप्रमाणें वागलें पाहिजे असें करताना राज्यमत्तेच्या कायद्याचें उल्लंघन करणेंहि प्राप्त होईल, परंतु तें केळें पाहिजे परमेश्वराचा आग्रज दडपून टेंवतां कामा नये. सद-सद्विवेकबुद्धीच्या आग्रजाची गळचेपी होतां कामा नये.

गोंधळाचा आक्षेप व त्यावर उपाय

परंतु जो तो स्वतःच्या बुद्धीप्रमाणे वागू लागला तर अनन्यथाप्रसंग ओढवणार नाही का? समाजात सारं गोंधळच नाही का माजणार? बजबजपुरी, जो तो बुद्धीच सांगतो असें नाही का होणार? असा आक्षेप घेता येऊ नये म्हणून महात्मा गांधी तेथे अहिंसेचा आधार घेतात. अहिंसेचा आधार येथे अशक्य आहे स्वतःच्या मनोवृत्तीप्रमाणे नागण्याचा, राज्यसत्तेचें टल्लघवन करण्याचा हा हक्क तुम्हाला दिला, परंतु याचबरोबर समाजातील हिंसावृत्ति नष्ट करण्याची जबाबदारीही तुमच्यावर टाकलेली आहे कायदेभंग हा सविनय आहे सविनय कायदेभंगाचा हक्क जन्मसिद्ध आहे. हें तत्त्व सनातन आहे, सर्वकालीन आहे. जोंपर्यंत तुम्ही हिंसेला उत्तेजन देत नाही, तोंपर्यंत स्वमतप्रचार करा, कायदाहि मोडा. परंतु राज्यकारभारात दबदबातळ माजवू नका गांधीजींना लोकगाहीत हें शक्य राटतें म्हणून त्यांना लोकशाहीचें आकर्षण वाटतें लोकगाहीत मनाप्रमाणें विचार करण्याचा, आचार करण्याचा, प्रचार करण्याचा, अहिंसेचा सार्वभौम मर्यादा साभाळून हक्क आहे परंतु सर्वशुद्ध हुकुम शाहीत हें शक्य नसतें तेथे राज्यसत्तेच्या विरुद्ध काहीही करताच येत नाही विरुद्ध विचाराच्या लोकांना तेथे सघटना-स्वातंत्र्य नसतें प्रचार, प्रसार, काहीही करता येत नाही प्रस्थापित राजकीय पक्षाविरुद्ध हुकुमशाहीत काहीही करा यला अनन्यथाच नसतो प्रस्थापित राज्यसत्तेच्या विरुद्ध जी विचारसरणी, तिला तेथे प्रभावी न्हायचें असेल तर शस्त्र वद्व्यशियाय तें शक्य नसतें त्रेंदुस्कीला मतप्रचारस्वातंत्र्य

नव्हतें, म्हणून तो हिंसेच्या मार्गाकडे वळला. परंतु त्यालाच प्रवळ सत्तेने हांकवून लावले, हृदयार केले. परंतु या गोष्टी लोकशाहीत चालू ठेवणे प्रसंगीत दिसेल. लोकशाही घटनेत सत्यसोधनास अधिक वाव आहे असे महात्माजींना वाटतें. म्हणून त्यांना ती पसंत आहे लोकशाहीत वर वर तरी कां होईना सत्य, अहिंसा यांना स्थान आहे. मतप्रचाराचे स्वातंत्र्य असो, असले पाहिजे आपला हा जन्मजात हक्क आहे

सर्वांना मताधिकार मिळाला एवढ्याने लोकशाही आली असे नाही. मताधिकार मिळणे म्हणजे मते बनण्याचाहि अधिकार असणे होय. मी प्रचार करीन, लोकांची मते बनवीन अशी परवानगी नसेल तर मताधिकार मिळून काय फायदा ? राज्यसत्तेचे जे मत तेच लादणे म्हणजे लोकशाही नव्हे. नुसता वर वर सर्वास मताधिकार असून भागत नाही. एवढ्याने लोकशाही पुरी होत नाही. मतप्रचारास, मते बनवण्यास वाव नसेल तर ती एका पक्षाची अनियंत्रित सत्ताच म्हणारी लागेल. सान्या समाजाला एवढे वळण सर्वांनी देऊ पाहणे म्हणजे हिंसा होय. बौद्धिक उन्नति, आत्मोन्नति ही का एकाद्या पक्षाने स्वेच्छेने सान्या समाजावर आपल्या कल्पनेप्रमाणे लादण्याची असने ? लोकशाहीत या गोष्टीला स्थान नाही. लोकशाहीतहि कांहीं मर्यादा घालण्या लागतात, घालण्या लागतील. समहाला मर्यादा घालारी लागेल आजच्या लोकशाहीत अजून नवसमाजनिर्मितीस वाव नाही. नफा हा मूलभूत हक्क मानला जातो त्या नफ्याला कोठे मर्यादाच नाही. संघर्षाची कोणी विनीति भोगवारी, मितीहि गोळा करावी कोण

वाळणार' तेथें मर्यादा ^२ सर्वांना सारखी संपत्ति ही अशक्य गोष्ट आहे असें प्रतिपादण्यात येतें.

अमर्याद भांडवलशाहीतून वर्गकलह

परंतु अशा अमर्याद भांडवलशाहीतून वर्गकलह जन्मणार. समाजात निर्धन आणि सधन दोन वर्ग होणार त्याचा मग भीषण संग्राम अपरिहार्य होतो संग्रहबुद्धि, नफेवाजीची वृत्ति जर मोकाट सोडली तर समाजात शान्ति-समाधान कशी येणार ? त्या समाजाचें स्वरूप कमें राहणार ? तेथे उत्पात होताळ, रक्ताळ क्रान्ति होईल. या संग्रही वृत्तीस, नफेवाजी वृत्तीस पुन्हा तुम्ही कायद्यानें समति देता ! ही कायदेशीर शोपणाची वृत्ति भयंकर आहे.

दुसऱ्याच्या श्रमांतून घेतो तो चोर

आपण एक प्रकारें चोरीलाच अशा प्रकारानें कायदेशीरपणा देत असतो. दुसऱ्याच्या श्रमातून, घामातून निर्माण होणारें धनधान्य वळकावून बसणारें चोर आहेत. गीता म्हणते: " स्तेन एव सः " अरे, तो खरेंच चोर आहे. यज्ञ न करता, त्याग न करता, श्रमणाऱ्यांची झीज भरून न काढता, त्याचे संसार सुखाचे न करता जो उपभोग घेतो तो चोर आहे असें गीता स्पष्टपणें सागत आहे सज्जन कोणाला म्हणारें, त्याची व्याख्याहि बदलावी लागेल. कायद्याप्रमाणें वागतो तो सज्जन नव्हे. कारण कायदेशीर असे जे मार्ग आहेत, त्यात चोरीचिहि आहेत. नैतिक मर्यादा पाळणारा तो सज्जन. कायद्याची दृष्टि आज नीतीची असतेच असें नाही. आजची लोकशाही राज्यसंस्था त्या दृष्टीने अपुरी आहे. ती अन्याय्य पिळगुपीसहि जाव देते. म्हणून ती सत्त्वा.

धिमित नाही, अहिंसकहि नाही असचार, अन्यायावर आधारलेली असल्यामुळे तिला हिंसेचा आधार घ्यावाच लागतो. अशी लोकशाही ही आदर्श लोकशाही नाही. महात्मा गांधींना अहिंसक लोकशाही हवी आहे त्या लोकशाहीत संग्रहवृत्तीस आळा घालावा लागेल, मर्यादा घालव्या लागतील. समाजवादशी अनुरूप असे सरकार अशा लोकशाहीत असेल.

असंग्रहाचे तत्त्व

असंग्रहासत्रयी लिहिताना ते म्हणतात: “असंग्रहाचे तत्त्व अमलात आणण्याचा प्रयोग सक्तीने करता येईल व्हायला मला वाटत नाही.” कारण सक्तीत हिंसा येणार हिंसा तर गांधीजींना अमान्य. “आपल्या देशाचे भावेतव्य” या लेखात ते म्हणतात: “बोन्शेव्हिझम मला मान्य नाही खाजगी मालमत्ता सक्तीने नष्ट करणे मला मान्य नाही मला अर्थशास्त्रात असंग्रहाचे नैतिक तत्त्व दाखव करायचे आहे. लोकाना हे सुंदर तत्त्व अहिंसेच्या मार्गाने, शान्तीच्या मार्गाने पटवता आले तर किती छान होईल ! परंतु सक्तीने माणुसा याक मालकी प्रस्थापू पहाल तर ती टिकणार नाही कारण हिंसेवर आधारलेले काहीच टिकत नसते ते तात्पुरते असते. राज्यस्थेला सक्तीने सार करण्यात चिरस्थायी यश येणे अशक्य आहे म्हणून शान्तीच्या मार्गानेच असंग्रह घेऊ दे. जे कोणी त्याग करतील, त्याची उदाहरणे स्फूर्ति देतील. त्या थोड्या महामाणाची ध्येयशक्ति त्राया जाणार नाही. अशा मार्गाने जाण्यात हिंसा कमी होईल. “हिंसने छटपट करू पाहणे गांधीजींना पसंत नाही. असंग्रहाचे तत्त्व समा-

जात मान्य झाल्याशिवाय समाजात अहिंसा कधीच येणार नाही. परंतु हा असप्रह कसा यायचा, कसा आणायचा ?

महात्माजींचा मधला मार्ग

एक मार्ग समाज निर्माणे आणि कष्टाशिवाय कोणी खाल नये ही दोन तरें घेऊन महात्माजी अहिंसक लोकशाही उभारू पाहतात. सारी संपत्ति श्रमातूनच निर्माण होते. ती एकाच वळसावणे पाव आहे. खऱ्या लोकशाहीत मतस्वातंत्र्य, विचारप्रसारस्वातंत्र्य, याबरोबरच असप्रहाचे सार्वभौम तत्त्व हवे. अशी लोकशाही आज आहे फांठे ? ती निर्मायची आहे आजची राज्यसत्ता लोकशाही दिसली तरी ती भाड-वळशाही आहे भाडवळशाही लोकसत्ता अहिंसक राहू शकत नाही. समाज सुखी करण्यासाठी आर्थिक घटना बदल यला हवी

आर्थिक घटना

समाजात दोन मर्यादा आधी घालायला हव्यात गरिबी फोडून सहन करानी ? या इतपत गरिबी असली तरी चालेल, परंतु याच्याखाली तरी ती जाता कामा नये, अशी एक मर्यादा हवी त्याचप्रमाणे जास्तीत जास्त श्रीमती किती असावी याचीहि एक मर्यादा हवी त्या मर्यादेच्या पलीकडे श्रीमती गेली तर ते पाप होय, गुन्हा होय, असे झाले पाहिजे. अशा या दोन मर्यादांच्या आत सान्या समाजाने नादावे खालची मर्यादा नि वरची मर्यादा याच्या चौकटीत समाज वसवावा

प्रायोगिक कल्पना

समजा, पाच माणसांचे एक कुटुंब आहे पति, पत्नी,

तीन मुलें. या सर्वांनीं किती काम करावें, त्यांना मोबदला किती मिळाय ? कामाचीहि मर्यादा हवी. इतक्या तासाच्या वर काम कोणासच नसावें सुटी सोडून पुरुषास रोज साडे-सहा तास काम असार्जे सुटी धरून समजा आठ तास स्त्रियांना सुटी सोडून चार तास, सुटी धरून पाच तास स्त्रियांना गृहकृत्यात लक्ष देता यां गृहणून त्यांना कमी काम असार्जे आठ ते सोळा वर्षांपर्यंतच्या मुलांनीं रोज एक तास उत्पादन काम करावें भी मेठा होईन, मग काम करीन असें नसो प्रत्येकांनिं काहीं तरी उत्पादन काम रोज केलेच पाहिजे.

कुटुंबातील सर्वांनीं काम किती तास करायला हवे तें आपण पाहिलें त्याचशेरोवर अशा कुटुंबाच्या कर्मांत कमी गरजा काय तेंहि आपण पाहिलें पाहिजे पैशाच्या स्वरूपाचाहि, आर्थिक अरिष्टें येतात त्या वेळेस, विचार करावा लागतो. कारण आजची रुपयाची किंमत उघा नसते. या सर्व गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. आपण सर्वसाधारण शास्त्रांचा काळ घेऊन एका कुटुंबाचा विचार करू या ससारांतील आवश्यक गरजा पुढीलप्रमाणें असतात

१ पोटभर अन्न हर्जे यात दूध, तूप, तेल, मीठ, मसाला, धोडी फळे, इत्यादींचा अन्तर्भाव हवा

२ शरीररक्षणार्थ कपडे, कामळी, रान, मज्जरदाणी, मात्रण, तमेंच दिवायत्ती, भाडीकुडी, बगेरे.

३ मनाच्या आनदासाठी, विकासासाठी शिक्षक, वर्तमान पत्रे, पुस्तके इत्यादि.

४ राहायला घर, गुरादारांसाठी गोटा बगेरे

अशा आवश्यक गरजा भागायला हव्यात. एवढ्याने प्रत्ये-
 काला मी सुखसपन्न असे म्हणता जरी आले नाही तरी कमीत
 कमी इतके तरी मिळायला हवे. प्रत्येक महिन्याला नवरा,
 बायको, तीन मुले एवढ्या कुटुंबाला कमीत कमी पूर्वीच्या हिशे-
 वाने ३७॥ रुपये तरी घरायला हवेत. पुरुषाची मजुरी महिना
 २१॥ रुपये, स्त्रीची १३॥ आणि मुलाची २॥ रुपये, मिळून
 महिना ३७॥ होतील. ही किमान मर्यादा झाली. इतके तरी
 रुपये मिळायलाच हवेत. (शुद्धपूर्वकालीन ३७॥ रुपये)
 किमान मर्यादा ठरली; कमाल मर्यादा कोणती ? ३७॥ रुपये
 दरमहा म्हणजे वर्षाला ४५० रुपये झाले. याच्या पंधरापट.
 कमाल मर्यादा ठरवावी. मनुष्याने जारतीत जास्त वार्षिक
 उत्पन्न किती घेतले तर चालेल ? तर किमानाच्या पंधरापट
 एवढे कमाल उत्पन्न क्षम्य धराने. मनुष्यातील उद्योग-
 वृत्तीस, साहसास, महत्त्वाकांक्षेस वात हवा. त्याला प्रोत्साहन
 हवे. सारेच संत, केवळ समाजासाठी आपली सारी शक्ति
 देणारे कोठून आणायचे ? म्हणून थोडी सूट ठेवू या.
 स्वार्थाला थोडी मोकळीक ठेवू या. मला अधिक मिळेल तरच
 मी अधिक उत्पादन करीन, माझी सर्व शक्ति कामी आनीन
 असे म्हणणे बरे नाही. परंतु समाजाने, व्यवहारात ही वृत्ति
 आहे, म्हणून थोडी सवलत देऊ या. प्रत्येकास मोटार नको,
 परंतु प्रत्येकास पोटभर अन्न मिळून आवश्यक गरजा भागून
 मग कोणाजणाले मोटार असली तर ती डोक्यात सलत नाही.
 परंतु इकडे खायलाहि नाही आणि तिकडे मोटारी, इतकी
 विषमता असल्या होते. म्हणून आपण असा मधला मार्ग
 धरू या. किमान वार्षिक ४५० तर कमाल टोंक ४५० × १५.

हो दोन टोंकें आपण ठरवून याच्यामध्ये सारी समाजरचना वसवूं पंधरापटींहून, वार्षिक ६७५० रुपयांहून अधिक जवळ असणे ऐपआरामान जाईल. ऐपआराम नतो. अशा प्रकारे वार्षिक किमान ४५० आणि कमाल ६७५० याच्यामध्ये राहणारा एक वर्ग आपण निर्माण करू कोव्याधीश येथे नाहीत, अगदी निर्धनहि नाहीत. एका वर्ग समाज जणु होईल. थोडी विपमता असली तरी ती सुसह्य होईल. भौतिक संप्रहाला मर्यादा घालण्याचे तत्त्व मान्य केल्याशिवाय लोकशाही चाड शकणार नाही सत्य, अहिंसा येऊ शकणार नाहीत गांधीजी म्हणतात, “मीहि समाजवादी आहे; परंतु लोकशाही समाजवाद मला हवा आहे. मी अहिंसक समाजवादी आहे. त्या अहिंसेच्या दृष्टीने जे जे जरूर ते ते मी करून. ” अधिकारानंतरहि अहिंसेनेच सारे करायचे. एका पक्षाच्या हातून दुसऱ्याच्या हाती सत्ता जायची असेल तरी ती अहिंसेने जाय. इंग्रजांनी कायद्याची सत्ता निर्माण केली. कायद्याच्या बंधनांनी बद्ध करून इंग्रज बोलत असतो गांधीजी सविनय प्रतिकार, सविनय कायदेभंग हा जन्मसिद्ध हक्क आहे असे मानतात. इंग्रज सारे कायदाने करू इच्छितो; परंतु गांधीजी सविनय कायदेभंगाच्या हप्ताचेहि नम्रपण करतात. त्याच्या असहकारात सविनय कायदेभंगहि आहे परंतु हे सारे नम्रतेने, अहिंसेने ते करू इच्छितात.

महात्मार्जीचे प्रतिशारण

महा मार्जीच्या श्रान्तिशास्त्राच्या मांडणीत दोन गोष्टी आहेत.

१. असहकार, २. कायदेभंग

दोन्ही मिळून त्याचे अहिंसक क्रान्तिशास्त्र पूर्ण होतें
 क्रान्ति यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने या दोन्ही गोष्टी हव्यात.
 राज्यसत्ता उलथून पाडण्याच्या दृष्टीने असहकार अधिक
 प्रभावी आहे. कायदे न मोडता असहकार करणे ही
 गोष्ट अधिक निरुपद्रवी असून अधिक परिणामकारक
 आहे. सविनय कायदेभंग करणारास देहदंड, क्लेश भोगणें
 प्राप्त असतें त्यापेक्षा केवळ असहकारात त्रास कमी
 असून परिणाम पुन्हा अधिक आहे. आपल्याला आपल्या
 देशातील लढ्यात असें दिसून येईल की, सविनय कायदेभंग
 करणारे सरकारशी, परकी सरकारशी सहकार करीत आहेत
 कायदेभंग करून तुरुंगात येतात, तर तिकडे शेतसारा,
 प्राप्तीपरील कर भरीत असतात. इकडे तुरुंगात येतील तर
 तिकडे कारखान्यातून सरकारला माल पुरवित असतात !
 म्हणून जेपर्यंत परकी सरकारशी असहकार नाही तोवर
 क्रान्ति नाही. असहकार कायदेभंगापेक्षा निरुपद्रवी असून
 अधिक प्रभावी आहे असहकारात परकी सरकारला खरा
 धोका आहे असहकारानें सारा सरकारी गाढा आपण बंद
 पाडू शकतो आपण सरकारला आन्धानपूरक सागतो की,
 “अन्याय बंद करा, न्याय प्रस्थापा, असें न कराव तर
 तुमचें राज्ययंत्र बंद पाडू. राष्ट्रन्यायी असहकार करू, याद
 राखा.” पोलीस, लष्कर, सर्वत्रच जर असहकार शिरला
 तर सारे राज्ययंत्रच बंद पडतें गाडयाला खीळ पडते
 असहकारात अपार शक्ति आहे. फार भयंकर आहे हें अहिं
 सक साधन सविनय कायदेभंग करून आपण आत्मकेशने
 शत्रूचें हृदय परिवर्तवू पाहतो असहकारात कायदा मोडीत

नसलें तरी राज्यत्रच बंद पाडतों. कायदा पाळणें म्हणजे सहकार, कायदा मोडणें म्हणजे असहकार असें असलें, तार्किक निष्कर्ष जरी असा असला, तरी कायदे न मोडता होणारा असहकार हा कायदे मोडण्यातच एका अर्थी परिणत होतो. कायदेभंग आणि कायदेभंग न करता केलेला असहकार दोन्ही एकरूपच आहेत.

कायदेभंगाचें द्विविध रूप

गांधीजींच्या कायदेभंगाचें रूप द्विविध आहे. संरक्षक आणि चढाऊ किंवा आक्रमक. जो अन्यायी कायदा असेल तेवढाच मोडणें हा संरक्षक भाग. नागरिकत्वाचे मूलभूत हक्क काय याचाहि आधीं स्पष्ट जाणीव हवी. सरकार मूलभूत हक्कांवर गदा आणील तर कायदेभंग करायला हना. त्या विशिष्ट हक्काच्या रक्षणार्थ हा कायदेभंग त्या विशिष्ट गोष्टीपुरताच असेल. समजा, भाषणबंदी असेल तर भाषण करून कायदा मोडणें. सभाबंदी, प्रचारस्वातंत्र्यबंदी, लेखनबंदी इत्यादि गोष्टी नागरिक हक्कांवर गदा आणणाऱ्या आहेत. अर्थात् अहिंसक रीतीने आपण सारें केलें पाहिजे. अहिंसक रीतीने प्रचार करायलाहि चढी झाला तर तेथें मूलभूत हक्कांवरच हल्ला आला. तेव्हा तेवढ्या गोष्टीपुरता कायदेभंग करायचा. त्या विशिष्ट गोष्टीपुरता कायदेभंग करणें म्हणजे संरक्षक कायदेभंग. परंतु सरकारनें एक अन्याय केला, तर त्या अन्यायाच्या दूरीकरणार्थ सर्वच बाबतींत कायदेभंग सुरू करणें याला चढाऊ किंवा आक्रमक कायदेभंग म्हणायचें. शेतमारा डोईजड आहे म्हणून तो नाकारणें हा संरक्षक कायदेभंग; परंतु इतर अन्याय दूर करण्यासाठीं इकडे शेतमाराहि नाकारणें म्हणजे चढाऊ

कायदेमग सपूर्णपणें सर्वत्रच कायदेमग सुरू करणें म्हणजे उघड वडच होय अर्थात् हें अहिंसक, अन्यायाचारी वड आहे सपूर्ण असहकारानेंहि राज्यतत्र वद पडतें सपूर्ण कायदेमग म्हणजेहि वड होतें दोहोंतहि अहिंसा आहे सरकारी कायदे मी मोडीन, परंतु नीति मी सोडणार नाही. सरकारी कायद नीतीला धरून नाहींत म्हणून तर माझा असहकार, माझा कायदेमग नैतिक कायदा हा शासनसंस्थेच्या कायद्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे. सत्याप्रही नैतिक कायद्याचा पुजारी असतो, अनैतिक नि अन्याय्य कायद्याचा झुगारी असतो नैतिक कायदा पाळणें म्हणजेच पुरा कायदा पाळणें

यतिधर्म नि राजधर्म

यतिधर्म नि राजधर्म यात परक असा कीं, यति कधींच हिंसा करणार नाहीं परंतु सत्यस्थापनेसाठीं, न्यायस्थापने-साठीं राजधर्मांत मर्यादित हिंसा सांगितली आहे. न्याय-प्रस्थापनेसाठीं राजधर्मांत हिंसेला मुभा दिली आहे ती हिंसा शास्त्रोक्त आहे ज्याला शास्त्रोलुघन करण्याचा अधि कार नाहीं त्यानें हिंसाहि सोडता कामा नये क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म तर सोडायचा नाहीं, मग हिंसा कशी सोडायची ? परंतु यतीनें सत्य-अहिंसा सांभाळून वाटेला तें मोडारें सारे त्रिभिनिपेध, सारे शास्त्रार्थ त्यानें गुंडाळून ठेवावे सारे नियम सत्य नि अहिंसेच्या पोटात येतात जो सत्याप्रही आहे, अहिंसक सत्याप्रही आहे, तो इतर सर्व धर्म सोडून सत्यासाठीं उभा राहतो “सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” यातील हाच भावार्थ आहे आणि खरें पाहिलें, आजवरचा अनुभव पाहिला तर अखेर असेंच दिसेल हिंसेनें

सत्याची स्थापना होत नाही. असत्य व हिंसा यांनी समाजात सत्य नि अहिंसा कशी कशी येणार ? म्हणून अहिंमेलाच बड करण्याचा अधिकार गांधीजी देऊ पाहातात. यतिधर्मात सारे सहन करायचें. गांधीजी त्यांत प्रतिकार ओतुं इच्छितात. अहिंसक शक्ति प्रतिकाररूपानें, बडाच्या स्वरूपात ते उभी करुं इच्छितात. कारण हिंसक बडातून, हिंसक क्रांतीतून पुन्हा निराळ्या स्वरूपात हिंसाच सत्कारू दिसते. मतपरिवर्तन करून कायदे बदला यात लोकशाहीचा प्राण आहे. परंतु मतपरिवर्तन करायला मी आत्मशुद्धी भोगीन. कायदा अहिंसक रीतीने मोडून तदर्थ होणारी शिक्षा भोगून मी माझ्या आत्मबलानें मतपरिवर्तन करुं इच्छितों. मानवाचा हा जन्मसिद्ध हक्क आहे असें गांधीजी म्हणतात. पश्चिमात्य राजनीतिज्ञ ही गोष्ट कबूल करीत नाहीत. मानवाचा हा अभिजात हक्क आहे अशी कबुली घायला पाश्चिमात्य तयार नाहीत. ते म्हणतात, अशानें क्रांति होईल गांधीजी म्हणतात, " होऊ दे. " जी राज्यसत्ता अन्याय करील, तिचें लोकमताचें अधिष्ठान काढून घेतलें पाहिजे. ती चालता कामा नये. ती राज्यसत्ता म्हणेल की, बेकायदा वागायचा तुम्हाला अधिकार नाही. मी म्हणेन आहे; जोंपर्यंत अहिंसक तोंपर आहे. मी हिंसेनें निरोध करणार नाही. हिंसेनें जाणारे जावोत; माझा मार्ग अहिंसेचा. मी कायदा मेडला तर मला शिक्षा करतील मी ती भोगीन, परंतु स्वस्थ नाही बसणार. जनतेच्या नागरिक हक्काची गळचेपी निमृत्पणे मी सहन नाही करणार. मी अहिंसक रीतीने त्या कायद्यांना निरोध करीन. मला न्यायालयामोर गेंचतील. हा बटगोर

आहे असे म्हणून माझ्यावर खटला भरतील. भरोत, मी सांगतच राहणार की, जोंपथत मनुष्य अहिंसक प्रचार करीत आहे तोंवर त्याच्या नागरिक हक्कावर गदा येतां कामा नये. कॉंग्रेसमंड्यानीं अहिंसक रीतीनें प्रचार करणाऱ्यांवर खटले भरूं नये, त्याचे नागरिक हक्क हिरावून घेऊं नये. अत्याचार करणारे कोणी असतील तर त्याची गोष्ट निराळी. मी क्रान्तिकारक आहे. सरकारविरुद्ध अहिंसक रीतीनें अप्रीति उत्पन्न करण्याचा माझा जन्मजात हक्क आहे. हिंसक क्रान्ति समाजात यावयास नको असेल तर अहिंसक रीतीनें दाद मागणाऱ्यांस, अहिंसक रीतीनें चळवळ करणाऱ्यांस मुभा द्यायला हवी समाजव्यवस्था वा राज्यव्यवस्था कायम स्वरूपाची कधीच नसते. परिस्थित्यनुरूप फेरबदल करावे लागतात. विधिनिषेध, संकेत बदलवे लागतात. गांधीजी रूढ अर्थानें सनातनी नाहींत; परंतु ते खऱ्या अर्थानें स्वतःला सनातनी म्हणतात. सनातनी शब्दाचा खरा अर्थ “सनातनो नित्यनूतनः” असा आहे. जो बुद्धीप्रमाणें घगतो, काळाची गति ओळखून चागतो तो सनातनी. आज रूढीच्या भक्तांना, जुन्याला चिकटून बसणाऱ्यांना आपण सनातनी म्हणतो. गांधीजी जेव्हा स्वतःला सनातनी म्हणतात तेव्हा ते जुन्या अर्थानें नाहीं म्हणत. ते तर बंडखोर आहेत. ते म्हणतात, “महामारताचा कर्ता वेदव्यास यांच्या अर्थानें मी सनातनी हिंदु आहे ! व्यासांनीं लक्षावधि लिहून सार काय सांगितलें ? व्यास महर्षि म्हणतात कीं, तमसूच्या एका पारट्यात राजमूय यज्ञ, अश्वमेध यज्ञ, इत्यादींचे वजन टाका आणि दुसऱ्या पारट्यात मयाचें टाका.

काय दिसेल ^२ सत्याचें पारडें जड आढळेल. ” याचा अर्थ हा कीं, बाह्य कर्ममाडाचा पसारा, हों यज्ञादिक कर्म यांना तादृश महत्त्व नाहीं महत्त्व सत्यनिष्ठेला आहे. खुदी, निधि-निषेधाचीं अवडवेंरें याना नाहीं निधिनिषेध एके काळीं सय, अहिंसेसाठींच होते परंतु परिस्थिति बदलल्यावर ते कुच-कामी होतात महा मार्जी प्रयेक क्षणीं सत्याचें चिंतन करतात ते म्हणतात, मी पात्रलोपात्रलीं क्षणश क्षणश सत्यसंशोधन करणारा आहे, आणि म्हणून मी सनातनी आहे एकदा एकानें गार्धीजींना प्रश्न केला, ‘ तुमच्या वर्तनांत अस्यन्त विसगतिहि दिसते ’ ते म्हणाले “ अत्यन्त विसगत, परंतु एका अर्थी तें अत्यन्त सुसगत आहे कारण त्या त्या वेळेस मला जें सत्य वाटतें तें मी बोलतां. या सर्व विसगतींनून सत्याचा एक सुसगत शोध आहे ” सत्याचें ज्ञान कोणत्याहि व्यक्तीला पूर्णपणे कधींच होत नसतें अवतारी पुरुष वेतडा तरी त्याचेंहि सत्याविषयीचें ज्ञान काहीं अशीं अपूर्णच असणार असें गार्धीजी म्हणतात ऐतिहासिक राम, कृष्ण अपूर्ण आहेत काश्यपानिक, ज्ञानमय श्रीकृष्ण पूर्ण आहे तो ऐतिहासिक प्रत्यक्ष व्यवहारांत वापरणारा श्रीकृष्ण त्यावेळच्या इतरांच्या मानानें पूर्ण होता परंतु सपूर्ण सवाच्या दृष्टीनें तो अपूर्णच. सत्यसंशोधन हें सारलें चालू असावें लागतें, तें पुढें पुढें नेत असतें, नवीन नवीन दर्शन घडवीत असतें. बुद्धीला प्राप्त होणांर सिद्धान्त, त्यांचें स्वरूप बदलतें आपल्याला चुना दिसू लागतात जसजशी पूर्णतेकडे अधिकाधिक प्रगति होईल, तसतशी म पदर्शनाची अधिकाधिक प्रचीति येईल म्हणून

सत्याची उपासना करणारा विसर्गतीने गागरत नाही. याची विसंगति विकासाची खूण असते शाश्वत सत्याचें चिंतन करीत तो वागणार. सत्य, अहिंसा यांच्या आविष्कारा-साठी विधिनिषेध बदलावे लागतात. क्रान्ति करावी लागते ही क्रान्ति कशी करावी याची नीट कल्पना येईपर्यंत क्रान्ति शब्द गांधीजींनी वापरला नाही. परंतु पुढे त्यांना स्वतःच्या अहिंसक क्रान्तीचें संपूर्ण दर्शन झाले ते म्हणाले “ माझा क्रान्तिमार्ग, माझें क्रान्तिशास्त्र सर्वश्रेष्ठ आहे. ” प्रजा जोंपर्यंत अहिंसक आहे तोंपर्यंत तिला क्रान्तीचा हक्क आहे. एखादा अन्याय जाणवून म्हणून तिने अहिंसक प्रतिकार करावा पूर्वी ह्या गोष्टी यति करीत अहिंसेने क्रान्ति कशी करावी हें यतीने आता सर्व समाजाला शिकविलें पाहिजे. अहिंसक क्रान्तीचें तत्त्व व्यक्तीपुरतें न ठेवतां सर्व समाजांत फैलावेलें पाहिजे आणि जनतेची शक्ति अहिंसक रीतीने जागृत करून राज्यसत्तेकडून होणारा अन्याय दूर केला पाहिजे अहिंसा न सोडता असें हें राजकारण करायचें आहे गांधीजी जेव्हा सत्य म्हणतात तेव्हा त्याचा अर्थ काय असतो ! आपण या गोष्टीचा थोडा विचार करू या. सत्यासंबंधीच्या दोन कल्पना असतात

१ वस्तुस्थितीचें ज्ञान, जें दिसतें तें खरोखर तसे आहे कीं भिन्न आहे हें समजून घेणें

२. दुसरी गोष्ट म्हणजे जें खरोखर आहे तें चांगलें आहे कीं वाईट आहे हें समजून घेणें.

सत्यसंशोधनाच्या मार्गांत खरें काय, खोटें काय, त्याच-
प्रमाणें सत् काय, असत् काय याचाहि विचार येतो आपण

मत्प्राग्रह करतो समाजातील वस्तुस्थितीचें सत्यस्वरूप सम
 जून घेऊन तेथें अन्याय दिसतो म्हणून आपण सत्प्राग्रह
 करतो. न्याय काय, अन्याय काय, याचीहि स्पष्ट जाणीव
 आपणास लागते. काय आहे एवढे जाणून भागत नाही,
 तर काय असावें याचीहि जाणीव असयला हवी. परंतु
 आदर्शस्थिति कशी असावी हें कळायला अतःशुद्धिहि लागते.
 काय आहे हें समजायला आणि कसे असावें हेंहि समजायला
 अतःकरण शुद्ध असावे लागते. कारण जें खरोखर समोर
 आहे तेंहि विकृत दिसूं नये म्हणून दृष्टि निर्मळ हवी मलिन
 मनाला शुद्ध वस्तुस्थितिहि विकृत दिसते. बुद्धीचा आग्रह
 आला, विशिष्ट दृष्टीनेच आपण पाहूं लागलों की सारें निराळेंच
 दिसणार. अमुक अमुक असें आहे, तें असेच असणार,
 असा पूर्वाग्रह धरून जेव्हा मनुष्य पाहू लागतो, तेव्हा त्याला
 वस्तुस्थिति विपरीतच दिसणार. जशी दृष्टि तशी सृष्टि.
 सत्याचें आकलन व्हायला मन पूर्वाग्रह रहित हवें. गढूळ
 पाण्यांत सूर्याचें प्रतिबिंब पडत नाही, त्याप्रमाणें पूर्वाग्रहांनीं
 विकृत नि अग्रदलेल्या बुद्धीत सत्याचें प्रतिबिंब कसे पड-
 णार ? वस्तुस्थितीचें स्वरूप समजायलाहि शुद्ध मन हवें.
 मन धुवून काढलें पाहिजे. पाठीघर अक्षर उमटायें म्हणून
 आपण ती स्वच्छ करतो, त्याप्रमाणें सत्याचा साक्षात्कार
 व्हावा, सत्य ह्याशब्दावर लिहिलें जायें म्हणून हृदय घासून
 पुनून स्वच्छ केलेले असायला हवें. प्रत्येक व्यक्ति पूर्वाग्रहाच्या
 चष्म्यातूनच पाहतो त्यामुळे सत्य शुद्ध स्वरूपात न दिसता
 नात्र दिसत, विकृत दिसत. काय आहे हें कळायलाहि जर
 शुद्ध बुद्धीची, निरंजन बुद्धीची आवश्यकता आहे, परि-

स्थितीचें सम्यक् दर्शन होण्यासाठीहि जर बुद्धि निर्मळ हवी, तर मग काय असावें, आदर्श काय याचें ज्ञान व्हायला तर अधिकच शुद्धता हवी ज्या मानानें बुद्धि शुद्ध असेल, त्या मानानें सत्याचें निर्मळ दर्शन घडेल. तुम्ही ज्या मानानें सत् त्या मानानें तुम्हास सत् कळेळ, समजेल, सत्चें दर्शन हेईल तुम्ही जितके असत् असाल, तितके सत्तापासून, सत् काय याच्या ज्ञानापासून दूर जाल. महात्माजी म्हणून आत्मशुद्धीवर जोर देतात सत्याग्रही सत्यासाठी उभा राहतो. परिस्थितीचें सत्य स्वरूप आणि आदर्शचें सत्य स्वरूप

“ सत्येन सिद्धिरात्मनः ”

सत्यानेच सिद्धि प्राप्त होते. या सत्यात वाद्यज्ञानाबरोबर आत्मज्ञानाचाहि अन्तर्भाव असतो. हाच मोक्षाचा मार्ग. मायेतून पाहतो तोच खरा पाहणारा. त्याप्रमाणें परिस्थितीवरचे पडदे फाडून तिचेंहि सत्य ज्ञान जो करून घेतो, आणि मनोबुद्धीवरचीं मलिन पुटें काडून जो स्वतःचेंहि स्वरूप समजून घेतो तोच मोक्षपदीं आरुढ होतो.

प्रवचन ५ वें

काल आपण सत्यासत्रां वोलत होतो. वस्तुस्थितीचें संशोधन नीट व्हायला मन शुद्धीचीहि जरूर असते. परंतु वस्तुस्थिति समजून घेणें म्हणजे तरी काय ? वस्तुस्थितीचें सत्यस्वरूप असा शब्दप्रयोग जेव्हा आपण करतो, तेव्हा त्याचा अर्थ काय असतो ? सत्य म्हणजे काय हा विचार सुरू केला की त्यातून आपल्यासमोर दोन प्रश्न उभे राहतात.

१ आहे काय ?

२ काय असायला हवें ?

‘आहे काय’ मयें जे प्रत्यक्ष असतें त्याचें आपण याथातथ्यानें वर्णन करीत असतो. जें समोर सर्वत्र दिसतें त्याचें निवेदन. भौतिक शास्त्रात या गोष्टीवरच अधिक भर देण्यात येत असतो. परंतु मनुष्य प्रयोगालयातून प्रत्यक्ष संसारांत जेव्हा येतो, खोली सोडून सारा व्यवहार पाहू लागतो, तेव्हा नुसतें काय आहे हें पाहून त्याला सय समजलें असें

म्हणता यावयाचें नाहीं समाजात वागताना आपण पदोपदीं कसें असावे, कसें वागारे, काय नसावे, कशात कल्याण - इत्यादि गोष्टी आपल्या डोळ्यासमोर उभ्या असतात. समाजात वागताना सदसद्विवेक करावा लागतो नुसतें वस्तुस्थिति-निपेदन करून भागत नाहीं. आणि मौक्तिक सृष्टीत निरीक्षण करताना सुद्धा काहीं ठिकाणीं वाईटाचा अनुभव येतो, काहीं ठिकाणीं चांगल्याचा हा देखावा सुंदर आहे असें आपण म्हणतो; हा देखावा अप्रसन्न आहे, हें दृश्य विद्वत् आहे असें आपण म्हणतो. आपण अमुक चांगलें, अमुक वाईट, हें सुंदर, हें कुरूप अमें जेव्हा म्हणतो तेव्हा चांगलें काय, सुंदर काय यासंबंधीची एक आदर्श कल्पना, पूर्णत्वाची कल्पना आपल्या मनात असते. मनातील कोणत्या तरी एका आदर्श कल्पनेच्या आधारेणें आपण जगातील घडामोडींचें, या सर्व पदार्थांचें मूल्यमापन, योग्यायोग्यत्व ठरवीत असतो आपणास प्रथम वस्तूचें दर्शन घडतें. नंतर त्या वस्तूचें मूल्यदर्शन आपणास होतें. हें मूल्यदर्शन, परमात्मदर्शनाच्या आदर्श कल्पनेच्या आधारेणेंच होत असतें जगातील वस्तूचें मूल्यमापन करीत असताना अस्पष्ट, अस्पृष्ट अशी का होईना, परंतु काहीं तरी आदर्शाची कल्पना अतःकरणात असतेच असते. आपण दोन माणसे पाहतों एकापेक्षा दुसरा चांगला, अधिक श्रेष्ठ असें आपण म्हणतो. ज्या वेळेस असें आपण म्हणतो त्यावेळेस उत्कृष्ट मानवाचा एक आदर्श, श्रेष्ठ पुरुषाची एक व्येयभूत कल्पना मनात असतेच. एरव्ही आपण हा मनुष्य त्याच्यापेक्षा वर असें म्हणू शकणार नाहीं. आदर्शाचें ज्ञान असल्याखेरीज मूल्यमापन आपण करू शकत

नाहीं. वस्तुदर्शन, मूल्यदर्शन, आदर्शदर्शन अशा त्रिविध वाटेनें आपण सत्याचें ज्ञान करून घेत असतो जी सृष्टि, जो समाज इद्रियगम्य असतो, प्रत्यक्ष समोर ज्याचा अनुभव येतो त्याला आपण प्रत्यक्ष सृष्टि म्हणूं ती सृष्टि जी आपल्या ध्येयात असते, आपल्या कल्पनेतील आदर्शात असते ती आपण परोक्षसृष्टि म्हणू. दृष्टीच्या पलीकडची ती परोक्ष सृष्टि. आपण एखादें सुंदर फूल बघतो. आपणास आनंद होतो. परंतु त्यात सौंदर्याची परिपूर्णता दिसत नाहीं. काहींतरी कमी आहे असे वाटते. या फुलाहूनहि अधिक सुंदर फूल असू शकेल असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा एक आदर्श फूल अस्तित्वात समोर उभें असतें त्या अदृश्य पुष्पाशी या प्रत्यक्ष पुष्पाची आपण तुलना करतो नि मग म्हणतो की, हें फूल सुंदर असलें तरी तितकें नाहीं. आदर्शसृष्टि नेत्राना दिसत नाहीं, तरीहि हृदयात तिची प्रतीति असते अशी प्रतीति नसेल तर आपणास बाह्यसृष्टि अपूर्ण अशी वाटतीच ना. सृष्टीचें बाह्य निरीक्षण करताना निर्दोष अशा सृष्टीची आपणास सदैव कल्पना असते. ती जी चर्मचक्षूंना न दिसणारी परंतु हृदयात भासणारी, जिच्या प्रकाशान आपण जगाचें मूल्यमापन करतो, तीच सृष्टि वास्तविक खरी आणि इद्रियगम्य अशी जी ही सृष्टि - जिला आपण खरीखरी म्हणून म्हणत असतो, तीच त्या आदर्श सृष्टीच्या प्रकाशात मिथ्या ठरते, माया ठरते ती जी निर्दोष, परिपूर्ण सृष्टि, तीच हळूहळू व्यक्त होत आहे. अशा प्रकारचे विचार तत्त्वज्ञानाच्या प्रथातून माडलेले असतात. ज्याप्रमाणें आत्मभिन्न वस्तूत आपण आदर्श वस्तु आणि इद्रियगम्य

वस्तु असा फरक करतो, तसा आत्म्यांतहि आहे. आदर्श
 आत्मतत्त्व आणि अहंकाराशी संबद्ध असं शबल आत्मतत्त्व.
 मनुष्याची प्रत्यक्ष कल्पना, मनुष्याची आदर्श कल्पना.
 प्रत्यक्ष संसारांतील विकारी मनुष्य नि आदर्श सृष्टीतील
 ज्ञानस्वरूप मनुष्य. मनुष्याला स्वतःच्या विकारी रूपांतून
 मुक्त होऊन, या उपाधि सोडून, ही बंधने तोडून त्या
 निर्मळ आत्मरूपाकडे जाण्याची तळमळ असते. प्रत्येकाच्या
 अंतःकरणांत ही तळमळ असते. ही तळमळ तुम्हां आम्हां
 सर्वांना त्या आदर्शकडे घडपडत जायला, त्या आपल्या
 परम सुंदर नि मंगल आत्मरूपाकडे जायला प्रवृत्त करीत
 असते, प्रेरणा देत असते. त्या आदर्शालाच आपण सत्यमय
 मानतो. आजचें आपलें अपूर्ण असं रूप आहे. त्याहून भिन्न
 असं तें जें अव्यक्त रूप तें व्यक्त करावें, तें आपल्या जीवनांत
 मूर्त करावें, अवतारवाचें असं आपणांस वाटतें. या ध्येयासाठी जी
 खटपट तीच आत्मप्राप्तीची खटपट, मोक्षार्थी माणसाची
 खटपट. त्या परोक्ष सृष्टीकडे, आदर्शसृष्टीकडे जायचे आपले
 सर्वांचे प्रयत्न असतात. ती सृष्टि, ती आदर्शसृष्टि जे अधिका-
 धिक जीवनांत आणतात, त्यांच्या उयोगावरून आपणांसहि
 विश्वास वाटूं लागतो. त्या व्यक्तींना आपण श्रेष्ठ मानतो.
 यांच्याप्रमाणें आपणहि घडपडवि, यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें
 असं इतर मुमुक्षूंच्या मनाला वाटूं लागतें. आपल्यापेक्षा
 श्रेष्ठ विभूति जेव्हां आपणांस दिसते, तेव्हां तिला आपण
 अवतार मानतो. ती परोक्ष कल्पना, तो अमूर्त आदर्श, तें
 कल्पनेतील ध्येय या माणसांत मूर्त झाले आहे, येथें अपूर्णता
 पूर्ण रूपांत प्रकट झाली आहे असं वाटून आपणांस कृतार्थ

वाटते. त्या इद्रियातीत ध्येयाला आज आपण प्रत्यक्ष ससारात या व्यक्तीच्या स्वरूपाने वापरताना पाहात आहोत, डोळ्यांना हे भव्य रूपडे दिसत आहे असे वाटून आशा दुणावते ती जी स्वर्गीय सृष्टि तिचे काही प्रतिबिंब अशा थोरामध्ये आपण पाहतो. मग आपण त्या व्यक्तीला अवतार मानतो. अवतार म्हणजे आदर्श सृष्टीतून प्रत्यक्षात आलेली आदर्श मूर्ति. सामान्यतः दुर्भिळ असे ते परिपूर्णतेचे रूप, परंतु बऱ्याचशा अशांनी तरी प्रत्यक्ष दिसने किती छान ! आदर्श मानव, आदर्श आत्मा आपल्या अतःकरणातच असतो. ख्रिस्त म्हणतात, “ स्वर्गाचे राज्य तुमच्यातच आहे, तुमच्या अतःकरणातच आहे (Kingdom of God is within you) त्या अतःकरणातील आदर्श मूर्त दिसले तरीहि ते अपूर्णच असतात. प्रत्यक्षात येताना थोडी अपूर्णता येतेच म्हणून आपली नेहमी प्रार्थना असते, असतो मा सत् गमय ।

जे असत् आहे त्यातून तू मला जे सत् आहे तिकडे ने, अशी आपली सनातन आर्त प्रार्थना आहे. ज्यांना आपण थोर पुरुष म्हणतो, त्यांचीहि हीच प्रार्थना असते मानवी जीवनात सपूर्ण ज्ञान, सपूर्ण निर्दोषता, केवळ परिपूर्णता अशक्य तिच्या जवळ जवळ आपण फार तर जाऊ प्रकाशाचा किरण माध्यमातून पळीकडे जाताना जसा थोडा तरी वक्र होतो, त्याप्रमाणे जीवनात आदर्श उत्तरीत असताना थोडी तरी अपूर्णता येतेच. महात्मार्जीच्या विचारात ही गोष्ट नेहमी दिसते जीवनाचा थोर आदर्श अशाच्या जीवनात प्रतीत होत असताहि त्यांना अपूर्ण अपूर्ण असे का वाटते ?

कारण पुढें जाणाऱ्या माणसाची, आदर्शाची कल्पनाहि वाढत जाते. समुद्रांत पुढें पुढें जावें तों तो पुढें अधिकच गभीर नि अथाग वाटूं लागतो. मनुष्य जसजसा उन्नत होत जातो, तसतशी मनुष्य किती उन्नत होऊ शकेल याची त्याची कल्पनाहि अधिक उंच उंच होत जाते. आपण त्याला अवतारी मानतो, पूर्ण समजतो. परंतु तो स्वतःला अपूर्णच समजत असतो. आणखी मोठें व्हावें, आणखी पुढें जावें, त्या आदर्शाच्या मानानें मी अजून कोठल्या कोठें आहे असेंच तो मुमुक्षु म्हणत असतो. आपणाला क्षितिज किती जवळ दिसतें. तें तेथें टेकलेलें आहे असें वाटते. परंतु त्याला भेटायला म्हणून आपण जाऊं, त्याला हात लायला जाऊ तर तें आणखी दूर जातें. अधिकच निशाल क्षितिज दिसूं लागतें. क्षितिजाच्या जसजसें आपण मागें मागें जाऊ तसें तसें तें आणखी आणखी पुढें जातें. क्षितिजाप्रमाणेंच आदर्श सृष्टीचें आहे. महात्मा गांधींची हीच वृत्ति आहे, हीच दृष्टि आहे.

कृष्ण म्हणजे संपूर्ण ज्ञान

महात्मा गांधी कोणासहि पूर्ण मानीत नाहीत. त्यांनी अनासक्तियोगाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे: “कृष्ण म्हणजे संपूर्ण ज्ञान. संपूर्ण ज्ञानरूप कृष्ण भगवान् तो कात्पनिक आहे. तो प्रत्यक्ष कृष्ण - ज्याला आपण अवतारी मानतो तो झाला नसेल असें नाही. परंतु संपूर्ण कृष्ण ऐतिहासिक नव्हे. संपूर्ण कृष्ण आदर्शांत आहे. ज्येष्ठसृष्टीत आहे. ऐतिहासिक कृष्णावर त्या संपूर्ण कृष्णाचें आपण आरोपण केले आहे. प्रत्येक जीव एका अर्थी ईश्वराचा, त्या आदर्श

त्याचीच आपण रूपे. परंतु जरी आपण सारेच लहानमोठे
 अवतार असलो तरी लौकिक भाषेत तसे आपण म्हणत
 नाही. कारण पूर्णत्वाची, शुद्ध ज्ञानाची कल्पना आपल्या
 मनांत असते. जो पुरुष आपल्या काळांत सर्वश्रेष्ठ, धर्मवान्
 म्हणून आपणांस दिसतो, त्याची अवतार या नात्याने आपण
 पूजा करू लागतो. योगेश्वर कृष्ण म्हणजे शुद्ध पूर्ण ज्ञान,
 अर्जुन म्हणजे तदनुरूप क्रिया. हृदयांतील शुद्ध ज्ञानानुरूप
 कर्म करण्याची अर्जुनाची म्हणजे ऋजु माणसाची धडपड
 असते, प्रामाणिक माणसाची धडपड असते. जेथे अनुभव-
 सिद्ध शुद्ध ज्ञान आणि तदनुरूप क्रिया ही असतील
 तेथे वैभव, खरी नीति ही असणारच असे गीता सांगते.
 शुद्ध ज्ञानच मनांत नसेल तर शुद्ध आचार तरी हातून
 होणार कसा ? पूर्ण मनुष्य म्हणजे शुद्ध ज्ञान आणि तदनुरूप
 क्रिया. सत्य विचार, सत्य उच्चार, सत्य आचार अशा
 त्रिविध रूपांत जो सत्यमय असतो तो पूर्णत्वाचा पुतळा.
 त्रिविध सत्याचा जीवनांत साक्षात्कार हवा. माझा विचार
 सत्य हवा. तो सत्य आहे की नाही याची मनांत सारखी
 चिन्ता हवी. मनांत सारखे परीक्षण सुरू असायला हवे.
 मनाची प्रयोगशाळा कधी बंद पडून उपयोग नाही. विचा-
 राची सत्यता शोधायची, मग ते वाणीने उच्चारायचे, आचा-
 रांत आणायचे. आपले विचार सत्य नसतील असे वाटले
 तर त्याची कारणे शोधायची. कांही कारणे नैतिक असतात,
 कांही बौद्धिक असतात. त्यांचा उलगडा करायचा. दोष
 दवडत रहायचे. सत्यसंशोधनाचा अखंड प्रयोग. जीवन

म्हणजे सत्यदर्शनाची, सत्यसंशोधनाची प्रयोगशाळा होय. भावनाशुद्धि पूर्ण झाली असें कधी वाटतच नाही निचार शुद्धि पूर्ण झाली असें कधी वाटतच नाही म्हणून अखंड साधनान्ता ठेगायची, अखंड यत्नमान असायचें त्या त्या वेळेस जें योग्य वाटेल तें करीत राहिलें पाहिजे. परंतु आज जें योग्य वाटत आहे तें योग्यच आहे ना यासंबंधीचा व्यास सतत ह्याच चिच्छक्ति, निचारशक्ति सारखी जागृत हवी. अधिकाधिक नवीन निचार मिळतात मनुष्याच्या बुद्धीत नवीन नवीन निचार निर्माण करणारें ज्ञान, हें येतें कोठून ? हें कोठून कसें मिळतें ? सामान्यतः ज्याला आपण व्यवहारात बुद्धिमान् म्हणतो तो मनुष्य आणि आत्मशक्ति जागृत करून आपल्या बुद्धीला जागणारा मनुष्य याच्यात कोणता बरें फरक असतो ? सामान्य मनुष्य जेव्हा युक्तिवाद करतो, बुद्धिवाद लढवतो, त्या वेळेस त्याला स्वतःच्या बुद्धीची मर्यादा, स्वतःच्या मर्तीतील दोष या गोष्टी लक्षात येत नाहीत आपल्या मनाची एका लकब आहे कीं, एखाद्या गोष्टीचें समर्थन करायचें असलें म्हणजे सारा युक्तिवाद तिच्यासाठी आपण करतो ही बकिली बुद्धि असते पुष्कळ वेळा बकिलाला माहीत असतें कीं, आपल्या अशीलाची बाजू खोटी आहे परंतु तिच्या समर्थनार्थ तो सारी सृष्टि उभी करतो मुद्दे माडणारी एखादी बाजू घेऊन तदर्थ माडणारी बुद्धि ही बाही सत्यार्थी नसते तिनें माडलेलें, प्रतिपादिलेलें सत्य काही खरें नसतें कोणाची तरी बाजू ध्यायची, पक्ष ध्यायचा नि भाडायचें असें अशा माणसाचें असतें सत्यार्थी मनुष्याची रीत अशी नसते. तो बुद्धिवाद

मागून करतो. तो आधीं सत्यक्ष कोणता हें समजून घेतो. खरोखर वस्तुस्थिति काय आहे, न्याय कोठें आहे हें तो बघतो सय कोठें आहे ते पाहिल्यावर, त्याची अत करणात खात्री करून घेतल्यानंतर मग तें जगाला पटवण्यासाठीं सत्याचा मनुष्य बुद्धिवाद करतो व्यवहारात आपण ज्याला बुद्धिवाद म्हणतो तें पक्ष घेऊन भाडणें असतें. तो वकिली वाणा, वकिली डापेंच असतो तेथें सत्य असतेंच असें नाहीं खरे सय काय तें समजून घ्यावें आणि तें जगाला पटवणें असा तेथें प्रयत्नहि नसतो व्यवहारात सामाजिक, राजकीय प्रश्न पदोपदीं येतात तेथें सयाचा अर्थ काय ? सत्य म्हणजे सत् प्रशस्ते कर्मणि निष्ठा जें प्रशस्त कर्म आहे, हितकर आहे, तें आपलेसें करणें. सत् काय आहे हा प्रश्न सत्यार्थी विचारीत असतो जें मला सय म्हणून वाटतें तें सत् आहे ना ? सय सत् आहे कीं नाहीं हें कसे ठरवायचें ? जें मला सय म्हणून वाटतें तें प्रशस्त, योग्य आहे कीं नाहीं ? जें आपणास सत्य वाटतें तें सत् आहे कीं नाहीं याची एक कसोटी आहे

“ यद्वाभूतमत्यन्तं पतत्सत्यम् मतं मम ॥ ”

आत्यन्तिक भूतहिताच्या दृष्टीनें विचार करून सत्य काय तें ठरवायचें सय काय, असत्य काय हें ठरविताना जग कल्याणाची शाश्वतदृष्टि हवी त्या दृष्टीचा उपयोग हवा. आमहितासाठीं खोटेहि बोलणें असें म्हणत. म्हणजे सर्व-श्रेष्ठ आमहित. आमहित साधेल तर तें सय तुमची कोण तीही लोकशाही असो. अमुक गोष्ट करायी कीं न करायी, अमुक कायदा करायी कीं न करायी, अमुक नियम हवा कीं

नको; कशावरून ठरवावयाचें ? आपण लोकशाहीत मत घेतों. मत देताना कोणती दृष्टि हवी ? सावकारीचें नियंत्रण करारें कीं न करावें ? तुम्ही सर्व समाजाच्या दृष्टीनें विचार करा. सावकारानें फक्त सावकारवर्गाचें हित बघावें, कुळानें केवळ स्वतःच्या दृष्टीनें यामुळें सत्य दूर राहील. तुमच्या वर्गहितानें भूतमात्राचें हित सावणार आहे का ? इतर सतर फटर गोष्टी नको सांगूं ते आपापले वर्गीय अहकार दूर ठेवून सर्व भूतमात्राच्यो हिताच्या दृष्टीनें उत्तर द्या.

अमुक एक कायदा करताना, केवळ एखाद्या व्यक्तीचें किंवा एखाद्या वर्गाचें पाहून भागणार नाहीं. व्यक्तीचें हित हा प्रश्न नाही. सत्याप्रही व्यक्तीच्या दृष्टीनें व्यक्तीचें हित तें समष्टीचें असतें. माझ्या हिताची जी गोष्ट ती सर्व जगाच्या हिताचीहि असायला हवी. समष्टीच्या म्हणजेच सर्व मानवाच्या हितातच आत्मकल्याण, स्वतःचें कल्याण असतें असें सत्यार्थी मानतो. जनतेची बुद्धि, सार्वजनिक बुद्धि, राष्ट्राच्या कायद्याच्या पाठीमागे असायला हवी असें आपण लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणत असतो. "General will" सर्वांची बुद्धि असा शब्द वापरू. कायद्याला सर्वांच्या मताचा जास्तीत-जास्त पाठिंबा असावा. सर्वांनीं मत व्यक्त करावें परंतु चुसतें मत व्यक्त करावे एवढ्यानें भागत नाही. तें मत सर्वहित बुद्धीनें व्यक्त केलेलें असायला हवें. सहितबुद्धि सोडून सर्वहितदृष्टीनें बोललें पाहिजे.

अशा दृष्टीला विशिष्ट मनोरचना

ही जी सर्वभूतहित पाहण्याची दृष्टि ती यात्रयाला विशिष्ट मनोरचनाच लागते. सर्वहितबुद्धि स्वतःची जागृत रहावी

म्हणून अहर्निश प्रयत्न करणे लागतात. जागृत अनुसंधान असायें लागतें. समाजातील काहीं व्यक्तींनीं तरी असे सतत प्रयत्न करायला हवेत यासाठीं काहीं व्रतें पाळायीं लागतात सत्य, अहिंसा, असग्रह इत्यादि व्रतें आचारात आणायीं मला जर लोभ असेल, माझे हित कशात गुंतलेलें असेल, एखाद्या गोष्टींत माझे हितसंबंध असतील तर माझी दृष्टि सत्यदृष्टि होणे कठीण ती भूतमात्राच्या हिताचा विचार मग कसा करील ? निशिष्ट हितसंबंध फक्त पाहण्याची मग सकुचित दृष्टि आपली होते आणि ती आपली स्वार्थी दृष्टीच सर्वांचें हितहि पाहणारी आहे, असा आपण बुद्धिवाद लढवून दावा करीत असतो यालाच मानसशास्त्रात (Rationalising) म्हणतात म्हणजे विवेकीकरण मानस शास्त्रातील विवेकवाद किंवा बुद्धिवाद तो हा स्वतःला जें पटलेलें असतें तेंच बरोबर धरून चालायलाचें तेंच बरोबर आहे असे सिद्ध करून दाखवावयाचें मला वाटतें तेंच विवेकाचें असे भासनायचें स्वतःच्या स्वार्थाचें विवेकीकरण करायचें माझ्या बुद्धीला ज्या अर्थी पटलें आहे त्या अर्थी तें योग्य असलेच पाहिजे परंतु तुझ्या बुद्धीला तुझ्या हिताच्या दृष्टीनें पटलें, इतर गोष्टी पाहि ल्यास का ? न्याय, अन्याय, नीति, अनिती इत्यादींचा निचार केलास का ? दुसऱ्याच्या कल्याणाचा विचार केलास का ? तें काहीं नसतें माझा स्वार्थ म्हणजेच न्याय, म्हणजेच परमार्थ, इतरांचेहि कल्याण ! ज्या वेळेस स्वतःच्या स्वार्था लाच मनुष्य न्यायाचें रूप देतो, न्यायाचें आपरण त्याच्या वर घालतो, त्यावेळेस त्याचे निचार सत्य म्हणून कसे मानता

येतालि ! येथें इम्रजाचें राज्य असावें कीं नसावें असा प्रश्न निचारला तर कोणी स्वतःची जबाबदारी टाळण्यासाठी इम्रजी राज्य असावें असेहि म्हणेल. नसावें म्हटलें तर तें दूर करण्याची जबाबदारी येते कधी कधी कोणाचे इम्रजाशी हितसमर्थ असले तर तेहि म्हणतील कीं, इम्रजी राज्य असावें. हितसमर्थ म्हणून किंवा जबाबदारी टाळण्यासाठी म्हणून अशा प्रकारें कोणी उत्तर दिलें तर ते सत्य कसें असू शकेल ?

सत्यासाठी प्रचार, आचार, उच्चार यात संगति हवी. जो सत्याग्रही असतो तो बोलल्याप्रमाणें वागतो. माझ्या विचारानुरूप मी वागू लागलों तर माझ्या स्वार्थाला धक्का पोंचेल. मग कसें करू असें म्हणणारा सत्याग्रही कसा होऊ शकेल ? कोणी कोणी आपली भीति, आपला स्वार्थ यांना लपविण्यासाठीं दाभिरूपणानें अमुक योग्य नाही, तमुक बरें नाही असें म्हणतात समजा, देश स्वतंत्र व्हावा असें त्याला मनात वाटतें, परंतु तसें म्हणेन तर धडपडावें लागेल. नाहीतर कमकुवतपणा कवूल कराय लागेल. त्याची तर लाज वाटते. म्हणून म्हणायचें कीं, “अशा वेळेस लढा नको आपण तरी मजून कोठें लायक आहोंत ?” परंतु हा दम असतो दाभिक माणसापेक्षा कमकुवतपणा प्रामाणिकपणें कवूल करणारा मनुष्य अधिक थोर होय. तो म्हणेल “देशासाठीं लढलें पाहिजे. देश स्वतंत्र व्हायलाच हवा परंतु मी कुटुंबासल पडलों तितका त्याग, तितकें धैर्य मजजवळ नाही. दाभिकापेक्षा हा बरा.

परिग्रही मनुष्य सत्यनिष्ठ राहू शकत नाही कोठें तरी लोभमोहात तो गुततो. तो दावा करील कीं, हें सारें

इतराच्याहि हिताचें आहे. तो युक्तिवाद शोधील. संग्रह करायला युक्तिवाद शोधील समाजाचेंहि यात हितच आहे म्हणेल परंतु ही सत्याग्रही दृष्टि नव्हे. सत्याग्रही मनुष्याला दारिद्र्यातच श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद वाटतो. परिस्थितीनें येणारें दारिद्र्य निराळें आणि आपण होऊन दारिद्र्याचा स्वीकार करणें हें निराळें. परिस्थितीमुळें दारिद्र्यात रहायला लागणें ही हिंसा आहे, स्वेच्छेनें तें स्वीकारणें ही अहिंसा आहे. बाह्यतः दोघे दारिद्र्य दिसले तरी एक असंग्रहाच्या, अपरिग्रहाच्या व्रतामुळें दारिद्र्य आहे, दुसरा निरुपाय म्हणून आहे. समाजांतलें दारिद्र्य दूर करणें कर्तव्यच आहे दारिद्र्य जें परिस्थितीमुळें आहे तें जर दूर केलें नाहीं तर समाजात अहिंसा कशी येणार आणि सत्यनिष्ठा तरी कशी येणार ? दारिद्र्य मनुष्याला अनेकदा परिस्थितीमुळें खोटे बोळावें लागतें. दारिद्र्य दुर्गुणाची जननी आहे असें म्हणतात. समाजात सत्यनिष्ठा अविकाधिक यायला हवी असेल तर दारिद्र्य नष्ट करण्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. परंतु दारिद्र्य दूर केल्यानें सत्यनिष्ठा वाढते असें आपण म्हटलें तरी त्यालाहि मर्यादा आहेत. आर्थिक परिस्थिति सुधारल्यानें नैतिक परिस्थिति सुधारते, परंतु अधिक पैसा जमळ झाल्यानें अधःपातहि होतो. कोठें तरी मर्यादा हवी. एतें तरी प्रत्येकास मिळालें पाहिजे अशी समाजांनें व्यवस्था करायला हवी. त्यामुळें नैतिक वातावरण उन्नत व्हायला मदत होते.

सामान्य जनतेची गोष्ट निराळी परंतु जो सत्याग्रही आहे तो स्वेच्छेनें व्रत म्हणून दारिद्र्य स्वीकारतो. परिस्थितिशरण तो नसतो. परिस्थिति प्राप्त झाली तरी तो श्रीमंत होऊ

इच्छिणार नाहों. परिस्थितीमुळे मी दारिद्री आहे म्हणून तो रडत कधी वसणार नाहों. सर्वांनीं स्वेच्छेनें दारिद्र्य पत्करावे, सर्वांनीं स्वेच्छेनें त्याग करावा त्यात सेवा आहे, उन्नति आहे. सर्व राष्ट्र जर ही दीक्षा घेईल तर जगाच्या आपण शान्तीचा रस्ता दाखवूं शकूं.

सत्याग्रही मनुष्यानें तरी आपल्या व्रतांशीं निष्ठाग्रत रहावे. जो सत्याग्रही नाहीं तो अडचणीत सापडला, गागरला आणि त्यानें हिंसा केळी तरीहि चालेल. भित्रेपणापेक्षा हिंसा बरी. अन्यायाला हिंसेनें तोंड द्या. गार्धाजींनीं या मर्यादा सदैव सांगितल्या आहेत. परंतु अहिंसेचें व्रत घेतलेल्यानें कशीहि परिस्थिति असो, हिंसा करू नये. काही तरी अविचल आदर्श समाजान हवेतच.

महात्माजींनीं बौरसद, खेडा या जिल्ह्यातून सत्याग्रह केले. परंतु व्हाइसरायला त्यांनीं आधी पत्र पाठविलें होतें. ते त्यात म्हणाले, “मी साम्राज्याची सेवा केळी आहे. मी युद्धात लोकानीं भाग घ्यावा म्हणूनहि प्रचार केला राजनिष्ठा दाखविलीं आज कायदे मोडून राजनिष्ठा दाखवात आहे. कायदे पाळून राजनिष्ठा प्रकट होते कधी कधी कायदे मोडून राजनिष्ठा प्रकट करानीं लागते ब्रिटिश कितीहि अन्यायी असले तरी सत्याग्रहीसमोर ते नम्रतात, ही गोष्ट लोकाना कळली तर ती किती चांगली ! सत्याग्रह करून मी ब्रिटिश साम्राज्याची सेवाच करीत आहे” असें महात्माजी म्हणत. सत्याग्रही लहान सेवा करो, वा मोठी करो, ती सेवा एक प्रकारे समाजाची, राष्ट्राची, जगाची असते. कारण ती सर्वांच्या हिताशीं अविरोधी असते कायदे मोडूनहि मी

साम्राज्यसेनाच करीत आहे असे महात्माजी म्हणत, याचा अर्थ काय, भावार्थ काय ? मी राजनिष्ठ दाखवीन असे ते म्हणत, यातील अर्थ असा की, जोंपर्यंत सेनेचें, कर्तव्याचें पालन मला कायदे पाळूनहि करता येत असेल तोंपर मी राजनिष्ठ राहीन लोकानाहि राहायला सागेन परंतु कर्तव्य-कर्म पार पाडता येत नसतील तर मी एकटाच नाही, तर जनतेलाहि जागृत करून मी कायदे मोडीन. कायदे मोडा नि कर्तव्ये पार पाडता येतील अशी परिस्थिति निर्मा असे मी सागेन लोकाची सुप्त शक्ति जागृत करीन कर्तव्याच्या आड येणाऱ्या राजसत्तेविरुद्ध अप्रीति उत्पन्न करणें हा तर मी माझा धर्म मानतो आणि हा माझा वा सर्गाचा सत्याग्रह कशासाठी ? सत्ताधारी लोकानाहि सत्य पटवण्या साठी सत्तावात्प्याची सुप्त न्यायबुद्धि, सुप्त मानवता जागृत करण्यासाठी, त्यांना माणसें बनण्यासाठी सत्याग्रही व्यक्ति हिंसेचा मार्ग न पत्करता आत्महंशाचा मार्ग पत्करील. महात्माजी म्हणत, ब्रिटिशांना उद्देशून म्हणत, “माझा हा सत्याग्रह, माझा हा असहकार तुमच्याहि हिताचा आहे माझ्या हितासाठी जसा तो आहे, तसाच तुमच्याहि मी अन्याय सहन करीन मुकाय्यानें, तर माझाहि अध पात, आणि तुम्हाला करू देईन, तुमची मनोभायना, सद्भावना जागृत न करीन तर तुमचाहि अध पात अन्याय करणारा नि मुकाय्यानें अन्याय सहन करणारा, दोघे अध पतित होत असतात सत्याग्रह दोघांना उन्नत करतो पुन्हा आत्महंशाच्या मार्गांनें. म्हणून यांत सर्वभूतहितबुद्धि आहे मला जी सत्य सेवेदना होत, ती मी पुन्हां पुन्हा सशोचून पाहीन चले

प्रसिद्ध झाला आहे. त्या पत्रातून महात्माजींनी सर्वमान्य सत्यांतीलहि चुका दाखविल्या आहेत. ते व्हाइसरॉयला लिहितात, “मी चुकलो अशी माझी अजूनहि खत्री पटवा. मी हें युद्ध, सत्याप्रही बंड थाववीन.” महात्माजींचा पत्रव्यवहार वाचून काहीना संशय आला कीं, महात्माजी तडजोड करतील. वस्तुतः त्यांनीं कधीहि अशी तडजोड केली नाही. १९३१ मध्ये गोळमेज परिषदेला ते गेले. सर्वांना वाटत होतें कीं, ते काहीं तरी तडजोड करून येतील. परंतु तसें काहीं एक झालें नाही. सामोपचारानें प्रश्न सुटाने, तडजोड व्हावी अशी त्यांना इच्छा असें सत्याप्रही हा उगीचच्या उगीच आगोत उडी घेत नसतो; परंतु तयारी तो कधीहि अप्रामाणिक नसतो. तडजोडीसाठीं तो तयारच्युति कधीं होऊं देत नाही. आज २०१५ वर्षे ते आपल्याममोर आहेत. त्यांनीं तरी तडजोड कधीहि केली नाही. ते व्हाइसरॉयाना जेन्हां म्हणतात कीं, मला पटवा, तेव्हा ते सत्याच्या दृष्टीनें म्हणत असतात; तडजोडीसाठीं म्हणून नव्हे. व्हाइसरॉयच्या बोलण्यात त्यांना सत्य दिसलें तर ते तडजोड करतील. परंतु ब्रिटिशांना माहीत आहे कीं, इतर लोक एखादे वेळेस तडजोड करतील, तरें गुंडाळून ठेवतील, तात्पुरत्या गोष्टी घडतील; परंतु हा पुरुष तसा नाही. मूळभूत सत्याच्या बाबतीत गांधीजी कांहीहि तडजोड करणार नाहीत. चूक दिसली तर स्वतः त्या म्हणण्याचा ते कधीहि आमह धरणार नाहीत, हेहि तितकेंच खरें. सत्याप्रही सत्याचा चिरंतन उपासक असतो. मताचा आमह सोढायला तयार असों ही एक सत्याप्रहीच्या जीवनातील, तत्त्वज्ञानातील आरक्षक गोष्ट

आहे. सत्याग्रही नि मताग्रही या दोन अत्यन्त भिन्न वस्तु आहेत. मत क्षणिक असतें, मतामतांतून सत्याच्या प्रकाशा कडे जायचें असतें. तो सत्याचा प्रकाश हें सत्याग्रहीचें गंतव्य नि प्राप्तव्य असतें, आणि त्या प्रकाशात त्याला प्राणिमात्राचें कल्याण दिसत असतें. स्वतःचा उद्धार, स्वजनाचा उद्धार, स्वतःच्या शत्रूचाहि उद्धार, त्याला त्यांत दिसत असतो. शत्रु शब्द लौकिक अर्थानें वापरला. वास्तविक सत्याग्रहीला शत्रूच नसतो. तो सर्वांना आपले मानतो. म्हणून तर सर्वांच्या हिताचा तो विचार करतो.

प्रवचन ६ वें

‘सत्ये संदृष्टे सिद्धिरात्मनः’— सत्याचें दर्शन झालें म्हणजे सिद्धि मिळते, मोक्ष मिळतो. आपले विचार सत्य, शुद्ध होण्यासाठी काय काय वरें करायला हवें? मनुष्यामध्ये निरनिराळे गुणधर्म असतात. मनुष्याची बुद्धि त्रिगुणात्मक असते. सत्व, रज, आणि तम या सगळ्या कमी अधिक मिश्रणानें आपली बुद्धि वगळेली असते. ती कोण्ड सत्वमयी कशी करायची? कोणती युक्ति, कोणता उपाय? काय करावें, काय करू नये, वध करानें, मोक्ष करानें, निर्भयता करानें लाभेल, भीति का हें सर्व जी सांगते, याचा विवेक जी करते, काय सोडावें, काय धरावें, हें जी जाणते, ती सार्वत्रिक बुद्धि.

अवर्तव्यं वध मय, वर्तव्यं मोक्ष निर्भय ।

जाणे सोडूं घरूं, त्यास बुद्धि सार्वत्रिक ओळख ॥

असें सार्वत्रिक बुद्धीचें लक्षण भगवद्गीतेंत आहे. आणि

रजोगुणात्मक बुद्धि कोणती ? ज्या बुद्धीला धर्म काय, अधर्म काय, याप्रिपयीं स्वच्छ स्पष्ट ज्ञान नसतें ती राजस बुद्धि.

कार्याकार्य कसें काय, काय धर्म अधर्म तो ।

जी जाणू न शकें चोप, बुद्धि राजस ओळख ॥

आणि तमोगुणी बुद्धि कोणती ? अधर्मालाच धर्म मानते, जिव्याजवळ प्रकाश नाही, सारें उलटेंच जिला दिसतें ती तामसबुद्धि

धर्म मानो अधर्मांस, अधारें भरली असे ।

अर्थ जी उलटा देखे, बुद्धि तामस ओळख ॥

जेव्हा आपण म्हणतो कीं, ज्यानें त्यानें स्वतःच्या बुद्धीला पटेल तदनुसार बोलावें, यागावें, तेव्हा एक जबाबदारी असते ज्यानें बुद्धि निर्मळ केली आहे, उत्तरोत्तर ज्याचे तदर्थ भक्कम प्रयत्न चालले असतात, त्यानें तसें केलें तर शोभेल आपण आधीं बुद्धि सात्त्विक करण्याचा सारखा प्रयत्न करायला हवा अशी बुद्धीच सदसद्विवेक करू शकेल. बुद्धि सात्त्विक व्हावी म्हणून भगवद्गीता काय सांगते 'कोणती साधनें, कोणते उपाय ? महात्मा गांधी भगवद्गीतेचें सार अनासक्ति म्हणून सांगतात फलप्रिपयीं आसक्ति नसली म्हणजे पुष्कळसें काम होतें परंतु अर्जुनासारख्या त्रिशिष्ट जिज्ञासूला फळासक्ति सोड, अनासक्त रहा एवढेंच सांगितलें सामान्य माणसाला दोन गोष्टी सांगायला हव्यात

१ प्रिपयासक्ति नको

२ फळासक्ति नको

या दोन्ही आसक्ति दूर करण्याचा जाणीवपूर्वक यत्न

माणसाला फळायला हवी. फलाचा सारखा घ्यास घेऊन मनुष्य रजोगुणी बनतो. चारू की खाऊ अशी त्याची वृत्ति होते. 'अयथात् प्रजानाति' नाट न कळणारी अशी त्याची बुद्धि होते मनुष्याने कर्तव्यकर्म फलासक्ति नि विषयासक्ति दोन्ही सोडून करावे. त्याला फळ मिळणार नाही असे नाही फळ मिळतेच अनासक्त राहून कर्म करू तर फळ मिळणारच नाही, असा भ्रम कोणी निर्माण करतात परंतु तसे नाही. गातेत अशा अर्थाला जागा नाही. फलाची आसक्ति न ठेवून कर्म करणारास उलट सहस्रपट फळ मिळते. त्याच्या उद्योगाचा, अहर्निश कर्माचा का परिणाम होणार नाही ? परिणाम होणारच. फलासक्ति राखू तर साधनशुद्धि रहात नाही मग मनुष्य मिळेल ते साधन, मछिन, हान, घाणेरडे, आंगळहि वापरतो खरे म्हणजे बुद्धीचा एकदा स्थिर निश्चय झाला की मग त्या निश्चित साधनेतच माणसाने तन्मय होऊन गेले पाहिजे साधन बरोबर असेल तर फळ मिळालेच पाहिजे सृष्टीची ही सहज नियति आहे. सृष्टीच्या नियतीवर विश्वसून साधनेत रमा फळ मिळेल मिळे लच फळ न मिळाले तर त्याला दुसरी कारणे असतील. परंतु तुम्ही फलासक्ती अनासक्त होतात म्हणून फळ मिळाले नाही असे नका म्हणू शुद्ध साधनांनी फळ मिळेल हा विश्वास बाळगा. अशुद्ध साधने कदापीहि हातीं घेऊ नका हिसेतून चांगला परिणाम कधीहि येऊ शकणार नाही आपण हिंसाप्रवृत्त होतो याचे कारण फळ लोकर मिळाले अशी आसक्ति असते आसक्तीशिवाय मनुष्य हिंसादि साधनाचा उपयोग करण्याकडे वळणार नाही.

याचे नियम जर आचरणात आपण आणले नाही तर खऱ्या दृष्टीने अनासक्त होता येणार नाही आणि अनासक्त झाल्याशिवाय सत्य-अहिंसा पूर्णपणे आचरता येणार नाहीत. अशी महात्माजींची ही मांडणी आहे. म्हणून बुद्धि शुद्ध करून मनुष्याने तिला शरण जाय. त्या शुद्ध बुद्धीचा मग आदेश ऐकावा. तोच परमेश्वराचा आदेश. शुद्ध होईपर्यंत, चित्त शुद्ध होईपर्यंत ज्ञान मलिन असते. तोंपर्यंत खरे ज्ञान, सत्य ज्ञान नाही. गढूळ पाण्यात प्रतिबिंब, सूर्याचे प्रतिबिंब पडत नाही. स्वच्छ पाण्यात पडते तद्वत ज्ञानाचे, शुद्ध ज्ञानाचे प्रतिबिंब शुद्ध मनोबुद्धीतच पडते. बुद्धि शुद्ध कशी करायची ? तर आत्मनिष्ठ होऊन. आत्मनिष्ठ होणे म्हणजे 'आत्मयत् सर्वभूतानि' ही दृष्टि घेऊन वागणे. सर्वात्मभावना करणे म्हणजेच सर्गावर प्रेम करणे. म्हणजे शेतटीं काय ? सत्यदृष्टि पायला हवी असेल तर सर्गावर प्रेम करायला शिकले पाहिजे. म्हणजेच अहिंसा परमोधर्म या सिद्धान्तावर आपण आलो. सत्य आणि प्रेम किंवा अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सत्य म्हणजे सर्गाचे हित, म्हणजेच सर्वात्मभाव, म्हणजेच अहिंसा, म्हणजेच प्रेम महात्माजी म्हणतात Truth is God सत्य म्हणजेच परमेश्वर त्याचीच दुसरी व्याख्या म्हणजे Love is God प्रेम म्हणजे परमेश्वर. तुमचे सत्य सर्वात्मभावनेशी एकरूप नसेल तर तुम्ही स्वहितच व्हाल. आणि स्वहित किंवा स्वार्थ आला म्हणजे सत्य कळणार कसे ? सर्वहित म्हणजेच सत्य सत्य कळायला सर्वात्मभाव जागा झाला पाहिजे. अहिंसेशिवाय, प्रेमाशिवाय तुम्हाला सत्य सापडणार नाही

येत राहिल. वाजवीपेक्षां अवास्तव फायदा कोणीच घेऊं शकणार नाही. अवास्तव संप्रहृदि कोणी करणार नाही, करूं शकणार नाही. यासाठी निराळी नियंत्रणे, समाजांत वा सरकारांत घालण्याची आवश्यकता नाही. खुळा व्यापार राहो. स्पर्धा राहो. म्हणजे सारा आर्थिक गाढा समाजहिताच्या पंथानेच जाईल. स्पर्धाच एक प्रकारे नियंत्रण करील. मग दुसरी कृत्रिम नियंत्रणे कशाळ ?

स्पर्धाशास्त्राचा उलटा अनुभव

परंतु या स्पर्धेच्या तत्त्वज्ञानाचा निराळाच अनुभव आला. जेथे स्पर्धा करणारे तुल्यबळ असतात, त्यावेळेला फदााचित् सहज आळा पडेल. परंतु समाजांत, जगांत तसे नाही. स्पर्धा नियंत्रण करूं शकत नाही असा अनुभव आला आहे, येत आहे. मनुष्याची स्वार्थबुद्धि स्पर्धा सर्व-व्यापी होऊं शकणार नाही अशी युक्ति शोधून काढात असते. जगांत, समाजांत आर्थिक विपमता असली कीं स्पर्धा सर्वत्र होऊंच शकत नाही. कारण स्पर्धेची साधनें समान नसतात. मागे एकदां ब्रिटिशांनी सांगितलें की, "हिंदुस्थानांत ब्रिटिश व्यापारी आणि देशी व्यापारी यांना समान सवलती द्या. पक्षपात नको." तेव्हां गांधीजींनी लिहिलें होतें की, "ब्रिटिश कंपन्यांनी कोटयवधि नफा आजवर मिळविलेला आहे. हिंदी कंपन्या नवीन. या दोघांना मोकळेपणें स्पर्धा करूं देणें म्हणजे प्रचंड राक्षस आणि एकादा छुटबैंगण ठेगू मनुष्य यांनी मोकळेपणानें कुस्ती करावी असें म्हणण्याप्रमाणें आहे." (It is like a fight between a giant and a pigmy) अधिक मांडवळ व्याव्या-

जगळ आहे, त्याच्याशी कमी भांडवलवाला स्पर्धा करणार कशी ? आणि जेथे अशी आर्थिक रचना आहे तेथे सर्व-भूतहितबुद्धीने मते बनवावी असे सागून काय फायदा ? जेथे स्पर्धा आहे, स्वार्थ तेजगळ आहे, तेथे सत्य, अहिंसा यांना कोठले स्थान ? जेथे स्वार्थ नि स्पर्धा आहेत तेथे सर्वांमधून नाही, म्हणजे सत्यहि नाही कारण सर्वांमधून म्हणजेच सत्य असे आपण वर पाहिले. सत्य आणि अहिंसा यांच्याशी विसंगत अशी आजची समाजरचना आहे. एकोकडे स्वार्थ व वायचा आणि दुसरीकडे सर्वांचे हित लक्षात आणून मते या म्हणायचे हे हास्यास्पद आहे. दिवसाचे २४ तास स्वार्थात दमडायचे आणि तीन वर्षांनी जेव्हा मते द्यायची तेव्हा एकदम सर्वभूतहितस्फूर्ति येऊन मते द्यायची हे का शक्य आहे ? ज्या समाजात रोज उठून घटकेघटकेला, क्षणाक्षणांला बुद्धीला स्वार्थाचे वळण लागत असते, तेथे त्या निगडणुकीच्या दिवशी एकदम सारे सर्वभूतहित लक्षात घेऊन मते देतील असे कसे समजता येईल ? अशा समाजात रजोगुणी नि तमोगुणीच बुद्धि रहायची. नेहमी स्पर्धा, स्वार्थ, अधर्माचा धर्म मानण्याची वृत्ति असे चालते. स्वार्थसाधू सारे म्हणत असतात की, आम्हीच समाजाचे आधार. भांडवलवाले म्हणतात, आमच्यामुळे जग चालते आम्ही सर्वांचे कल्याण करणारे. आम्ही नसू तर जगाचा संसार कसा चालेल ? अशा रीतीने स्वार्थान्ध बनून अधर्माचा धर्म म्हणून हे पुकारतात स्वार्थालाच परमार्थाचे गोंडस रूप हे देतात. साग दंभाचा पमारा. त्यांना आपण पाप करीत आहोत हे का कळत नसते ? परंतु ते

आपली सदसद्विवेक बुद्धि गुंगवून ठेवतात. स्वार्थाला न्यायाचा मुळामा देतात. स्वार्थावर न्यायाचें पाघरून घालतात. असली ही वृत्ति नष्ट केली पाहिजे. तुम्ही कोणतीहि घटना करा. असली स्वार्था नि स्पर्धामय वृत्ति राहणार नाही असे करा. मत सर्गांना या कीं थोडयाना या. ह्या बाह्य गोष्टी आहेत. मनुष्य सुधारला पाहिजे. वाद बदल कितीहि केलेत तरी तादृश उपयोग नसतो. मनुष्याच्या अंतःकरणातील दुष्ट यासना, सत्तेची - संपत्तीची आसक्ति, यांना नष्ट केलें पाहिजे. या वृत्तीपासून आत्मा, मनुष्याचें मन साफ स्वच्छ राहिलें पाहिजे.

नैतिक उन्नतीस उपाय ?

परंतु अशी नैतिक उन्नति समाजातील सर्वांची करायची तर उपाय कोणता ? मार्ग कोणता ? मनुष्य पापप्रवृत्त का होतो ? याचें कारण सापडलें म्हणजे उपाय सापडेल. रोगाचें कारण सापडलें म्हणजे उपाय पाहू; मग उपचारविचार नांठ करता येईल. मनुष्य पापप्रवृत्त होतो याला दोन कारणें सांगतात. कोणी म्हणतात की, परिस्थितीमुळे मनुष्याला पाप करावें लागतें. दुसरे म्हणतात की, त्याच्या ठिकाणी आत्मोन्नतीची भावनाच तितक्या प्रमाणात जागृत नसते. परंतु या दोन्ही कारणांपैकी कोणतेंहि एक संपूर्णपणें खरें नाही. जगात असे किती लोक आढळतील की, कोणत्याहि परिस्थितीत जे आत्मोन्नतीच फारून घेत असतील ? एवढी जोरदार प्रबलतम आत्मोन्नतीची प्रेरणा कितीजणाचे ठायीं आढळून येईल ? अशीं माणसें दुर्मिळ असतात, अपवादरूपच असतात. बहुक्षित शाल्यावर निधामित्रासारखाहि पाप करायला,

चोरी करायला तयार होतो हें दृश्य पाहिलें म्हणजे असें वाटूं लागतें कीं, मिशिष्ट परिस्थितीच माणसाला पापप्रवृत्त करित असते. आपण पटरुन् हे सज्जन, हे दुर्जेन अशी वाटणी करून मोकळे होतो. परंतु ज्यांना आपण दुर्जेन म्हणतो, चोर म्हणतो, जे तुहंगात येतात, ते ज्या परिस्थितीत होते, तिच्यात आपण असतो तर आपण कसें वागलों असतो ? त्या परिस्थितीत मां असतो तर असाच नसतो का वागलों ?

“ धुमुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ”

भूक पोटात भडकली म्हणजे मनुष्य चोरी न करील तर काय करील ? मनुष्य क्षीण झाला, असमर्थ झाला म्हणजे तो कठोरहि बनतो. दरिद्री माता मुलाला मारते व काम करायला पाठवते. गरीब आई मुलाला नदीत सोडून देते. ते दयेचे पाश्र्व कोठें गेले ? वात्सल्य का सुकलें ? दारिद्र्या-मुळे, परिस्थितीमुळे माणसें निर्दय का होतात, पापी का होतात याची टपपत्ति येथें आहे. भौतिक परिस्थितीच पाप-जननी असते समाजगद्दी विचारसरणीच्या लोकानी या सिद्धान्ताकडे अधिक लक्ष दिलें आहे. दरिद्री लोकांच्या अवस्थेकडे पाहिलें कीं, हें सत्य वाटतें. दरिद्री लोक अधिक पापें करताना दिसतात. मनुष्य दारिद्र्याने पापप्रवृत्त होतो ही गोष्ट खरी. परंतु जे श्रीमंत असतात ते तरी पुण्यव्रंत असतात का ? श्रीमंतहि निर्दय असतात. समाज उपाशी असला तरी ते वाटेत तो भाव घेऊन फायदाच बघत असतात. कडक-श्याला रूपात लोक मरत होते, बंगालमध्ये लारों लोरु मेळे

आणि पुंजिपतींनी त्याच काळात कोट्यवधि कायदा करून घेतला. श्रीमंत माणसें तुरुंगात जाताना फारशी दिसत नाहीत, यावरून ते भले आहेत, सद्गुणाचे पुतळे आहेत असे नाही. कायदे न मोडता पाप करण्याची त्यांना पदोपदी संधि असते. त्यांचे पाप कायदात वसत नाही असेच कायदे आहेत. चोरी प्रत्यक्ष न करिता अकष्टार्जित धन संपादण्याचा त्यांचा मार्ग निष्कटक आहे, मोकळा आहे दुसऱ्यास त्रास देऊन स्वतः घाटेल तितका पैसा मिळवता येतो असे कायदे आहेत म्हणून श्रामत चोरां करताना, कायदेशीर चोरी करताना दिसत नाही. तेव्हा श्रीमंत मनुष्य पाप करीत नाही असे नाही. भौतिक परिस्थिति त्याला अनुकूल तरीहि तो पापीच.

उशय कोणता तर ?

समाजात नैतिक बुद्धि जागृत करणे हा शेवटी मूलगामी उपाय आहे मनुष्यच सुधारायला हवा त्याची मान्यता जागृत करायला हवी बाह्यांगी सामाजिक सुधारणा अपुरी आहे. अंतरंगसुधारणेचे सर्वांत महत्त्वाचे कार्य आहे 'हें कोणी करायचें' राजे लोकानी कायद्याच्या बळावर, शस्त्राच्या बळावर अन्यायाना पायबंद घातला तरी त्या गोष्टी अपुऱ्या पडतात. सरकारी कायदे अपुरे. आपल्याकडे प्राचीनकार्य यतिगर्गचे हें काम असे यतिलोक, नि स्वार्थी लोक समाजात नैतिक बुद्धि रहावी म्हणून खटपट करीत. हे यतिलोकहि जर सच्चा नि सपत्ति घेतील तर न्यायासाठी ते हिंसा करतील युरोपातील पोपानी तो प्रयोग केला. पोपच पापाचारी नि व्यसनी, मिलासी बनले म्हणून महा

त्माजी म्हणतात की, सत्ता नि सपत्ति याच्यापासून स्वेच्छेने दूर राहून समाजात नैतिक बुद्धि वाढेल असें केलें पाहिजे. यति झाले तरी तेही जर सत्ता हातीं घेतील तर अध पतित होतील. गीता म्हणते,

यस्य नादकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

दत्त्वापि स इमान् लोकान् नाय हान्ति न वध्यते ॥

जो निरहकारी आहे, त्यानें हिंसा केली तरी ती हिंसा नाही महात्मा गांधी म्हणतात, ही काल्पनिक अवस्था आहे. ते या श्लोकाला अर्थवादरूप मानतात अनासक्तीची ही अत्यन्त स्तुति आहे हिंसा करूनहि ती ज्याची हिंसा होत नाही असा सर्प जगाची केवळ माता होणारा महात्मा जोडून आणायचा ? सर्वसामान्य जगात असा कोणी नाही काल्पनिक वद काय कामाचे ? आतां पर्यंत जगात न्यायाची प्रस्थापना करणारे जे झाले त्यांनीं सत्तेच्या, लष्कराच्या, पोलिसाच्या साहाय्यानेंच तें कर्म केलें यतीनें हातीं सत्ता घेऊ नये. मग न्याय कोणी स्थापायचा ? महात्मा गांधी ज्याला रामराज्य म्हणतात, त्या रामराज्यात का पोलीस, सैन्य असणार नाही ? हेहि एक कल्पनास्वप्न आहे. व्यवहारात उतरल्याशिवाय ही स्वप्न काय कामाची ? हिंसावादी म्हणतात, आम्ही हिंसा केलीच तर न्यायार्थ करू. तुमचा कल्पनाववाद आम्हाला नको. महात्माजी त्यांना म्हणतात, “ हिंसेनें न्याय स्थापू पाहणारे तुम्हीच हजारों वर्षे या स्वप्नात राहिलात. हातांत शस्त्र घेऊन अध पात थांबवितो येत नाही ” लोभमूलानि पापानि. मानगी मनांतील लोभ दूर व्हायला हवा. तो शस्त्रास्त्रांनीं मूलतः दूर करता

येणार नाही. लोभाचें उन्मूलन करायला हवें. समाजात नैतिक सकल्यशक्ति प्रखरतेनें जागृत करायला हवी. त्यासाठीं ज्याच्या जीवनात सर्वात्मभाव आहे, जे निरहंकारी, निरपेक्ष आहेत असे आदर्श समाजात हवेत. भाराभर बडबडी-पेक्षा असे आदर्श अधिक कार्य करू शकतात. जो स्वतः उन्नत आहे तोच दुसऱ्याची उन्नति करू शकेल. दुसरे चांगले वागतील तर मी चांगला वागेन, नाही तर ठोशास ठोसा देईन असें म्हणणारा हा नको कोणत्याहि परिस्थितीत जो निरपेक्ष रीतीचें पाळन करतो असा धगधगीत महात्मा समाजासमोर ह्या. त्याची नीति दुसऱ्याच्या वर्तनानर अवलंबून असणारी सापेक्ष नीति नाही, प्रतियोगी नीति नाही. पूर्णत्वानें नीतीचें आचरण करणाराच समाजात नैतिक इच्छाशक्ति निर्मू शकेल. समाजातील सरींच माणसें जर नीतीनें वागू लागतील तर मग बाह्य वधनाची आवश्यकताच उरणार नाही. असें झाले म्हणजे मग राज्यसत्त्याच नको. सरकार नको. आपोआप नैतिक सहकार्यानें मानरी समाज चालत राहील. केवळ आर्थिक सुधारणा केल्यानें, समाजात आर्थिक समता आणल्यानें सरकार ही सत्त्या नष्ट होणार नाही. केवळ आर्थिक समता राज्यव्रहीन समाज, सहकारी समाज निर्मायला अपुरी आहे. रामराज्य, आत्मारामाचें राज्य निर्माण करायचें असेल तर सत् प्रवृत्तीच जागृत करून असत् प्रवृत्ति समूळ नष्ट केली पाहिजे. महामार्जीचा कर्मयोग, हा अनासक्त कर्मयोग गीतेंतूनच घेतलेला, लोकमान्याचा कर्मयोगादि गीतेंतलाच. लोकमान्याचा राजर्षीचा कर्मयोग आहे तर महा मार्जीचा ब्रह्मर्षीचा कर्मयोग आहे.

शस्त्रबल कितीहि न्यायबुद्धीने नि निरपेक्षवृत्तीने, अनासक्त
रीतीने वापरले तरी त्याने कायमची खरी सुधारणा होणे
अशक्य आहे. तात्पुरती मळमपट्टी जरी तात्पुरती उपयोगी
पडली तरी तिने रोग कायमचा दूर होणार नाही. आत्म
बलाने दुसऱ्याचे आत्मबल जागृत करूनच समाज उन्नत
होत जाईल हिंसेचा मार्ग - जपळचा (Short cut)
रस्ता वाटतो. म्हणून आसक्तीने तो आपण उचलतो.
परंतु हा जपळचा रस्ता अति लाचचा आहे एवढेच नव्हे
तर ध्येयारुढे तो कधीहि नेणार नाही दहा हजार वर्षे
हिंसेने प्रयोग चालले आहेत, तरी फळ नाहीच अन्नाय
नाहीसा झाला नाही, असंय दूर शाले नाही हा मार्ग निफल
ठरला आहे काणत्याहि परिस्थितीत अनीति नको धर्म
राजाने नरो वा कुजरो वा म्हटले तर त्यालाहि फळ भोगाने
लागले त्याचा रथ चार बोटें उच चाले तो इतराप्रमाणे
खाली आला लाकसप्रहार खोटे बोलाने धोरे गोष्टीहि
भ्रममूलकच आहेत अशा पळगटा मग वाटेला तितक्या
निपू लागतात आणि अखेर दुष्परिणामच होतात पाड
वानी युद्धात नीति सोडून विजय मिळविला परंतु उपयोग
काय ? तेहि मागून रडलेच आणि त्याचे उदाहरण युद्धात
वाटेला ते केले तरी चालेल हें आम्ही हजारों वर्षे गिरवीत
आहोत त्याचे परिणाम आम्हाला भोगावे लागतच आहेत
तेव्हा पाडवानी युद्धात नीति सोडली ही गोष्ट भली केली
की बुरी केली, हा प्रश्नच आहे तेव्हा निरपवादपणे निरपेक्ष
नातीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग पत्करणेच योग्य होय तोहि
आचरणे कठीण आहे ही गोष्ट खरी भिन्नेपणापेक्षा

उघड हिंसा बरी. भित्रेपणा सर्गथा त्याज्य. भित्रेपणा म्हणजे आत्म्याचा वध. भित्रेपणा म्हणून सर्गांत मोठी हिंसा आहे. आत्म्याची हिंसा टाळण्यासाठी हिंसा केली तरीहि ती क्षम्य आहे. आत्म्याच्या हिंसेच्या मानाने ती अहिंसाच आहे. पोलंडच्या जर्मनीजपळच्या लढाईला महात्माजीने अहिंसक म्हटले. पोलंडने न्याडपणा पत्करला नाही. तोंडाने अहिंसा बोलायची परंतु बाह्य आचार भेकडपणाचे असायचे हा दम, हा अध पात सर्वस्वी तिरस्करणीय त्याहून हिंसाहि बरी. हिंसामय क्रान्ति करण्यासाठी झगडलेत तरीहि चालेल. भेकडपणाने अन्याय सहन करण्यापेक्षा हिंसेने प्रतिकार करा. समाजात अन्यायाला प्रतिकार करण्याची वृत्ति रहायलाच हवी. ही वृत्तीच समाजात नसेल तर तेथे समर्थांची खरी अहिंसा तरी कशी दिसणार ! जेथे अन्यायाला प्रतिकार करण्याची शक्ति आहे, वृत्ति आहे, तेथेच आज ना उद्यां कमी वा अधिक खरी अहिंसाहि दिसू शकेल. भेकडपणापासून अहिंसा फार दूर आहे. महात्माजींची अहिंसा शूराची आहे, हे सर्वांनी लक्षात घ्यावे. ते कधीहि तुम्ही भेकड बना म्हणून सांगणार नाहीत अहिंसा कळत नसेल तर हिंसा घ्या.

परंतु शेवटी खरी सुधारणा न्यायची असेल तर अतरंग सुधारूनच होईल. जुने लोक तीर्थाना जावे, व्रतत्रैक्ये करायो, स्वर्गाचे फळ मिळेल, नरकात जावे लागेल अशी लालच वा भीति दाखवून सन्मार्गाकडे माणसाला वळवावे असे म्हणत. परंतु हे सर्व बाह्यांग झाले. हे बाह्य उपचार होत. बाह्यांगाने कर्मठपणा वाढतो. त्या क्रिया दामिक होतात. मनार सस्कार होत नाही. बाह्य चिन्हानी आपण मन

सुधारू शकत नाही, तें शक्य नाही. म्हणून सतानीं भक्तीचा मार्ग अत करणशुद्धीसाठीं दिवा ज्ञानेश्वर म्हणतात, “अत - करण सुधारण्याचा मार्ग पुढें आला म्हणजे मग प्रायश्चित्ताचे मार्ग निरूपयोगी ठरतात.” नामयज्ञ, जपयज्ञ हाच खरा मार्ग अत करणशुद्धीचा घ्यास म्हणजेच जपयज्ञ प्रभूचें नाव अत करणशुद्धीसाठीं घेणें. अत करणशुद्धि ही खरी मूलगामा शुद्धि, रोगाचें मूलच नष्ट करणारा हा खरा उपाय ज्ञानेश्वर म्हणतात “कीर्तनाचेनि नटनाचें। नाशिले व्यससाय प्रायश्चित्ताचे” प्रायश्चित्त द्यायचें कोणाळा ? सर्वांचों अत करणें च शुद्ध झालीं. “नामाचे नाही पापाचें, ऐसें केलें” पापाचें नाच उरलें नाही अतरगशुद्धि केल्यावर आता प्रायश्चित्ताचे खटाटोप कशाळा ? आता तीर्थें क्षेत्रें नकोत “तीर्थें टायावरून उठविजी” असें ज्ञानेश्वर महाराज गर्जन सांगतात.

“यमु म्हणे कवणा यमाचें
दमु म्हणे कवणा दमाचें”

यमनियम आता नकोत. आता कोणाचें दमन, कोणाचें नियमन ? सारेच निर्मळ झालेले ज्ञानेश्वर महाराज ज्याप्रमाणें बाह्य गोष्टीपेक्षा अतरगशुद्धीला महत्त्व देतात तीच दृष्टि आपण ध्यायला हवी तुरुंग, कोर्टें, कायदे, पोलीस, लष्कर, सत्ता, शस्त्रें ह्या बाह्य साधनांनीं खरी न्यायबुद्धि समाजांत येणार नाही. जोंपर्यंत तुरुंग आहेत, कोर्टें आहेत तोंपर्यंत समाजात अन्याय आहे, पाप आहे, हाच त्याचा अर्थ तें दडपून ठेवणें आहे एवढेंच. परंतु या असत वृत्ति केव्हा मुडी वर करतील त्याचा काय नेम ? सत्याग्रही माणसाची नीति म्हणून अतरगशुद्धीतून जन्मत असते आजारी.

पडतात, दगाखाने वाढना, अन्याय होतात, पोलिस ठेना, तुरुंग ठेना याचा काय अर्थ ? दगाखाने काढणेच लागणार नाहीत असे करा आरोग्यशास्त्र वाढना देहाचे आरोग्य नि मनाचे आरोग्य वाढवा म्हणजे दगाखाने, तुरुंग याचा खटाटोप पडणार नाही. आरोग्यशास्त्र इतके वाढनायचे की कोणी आजारीच पडणार नाही, तद्रत् नीतिशास्त्र इतके वाढनायचे, पापबुद्धि इतकी नष्ट करायची की कोणी पापप्रवृत्तच होणार नाही ज्या समाजात देहाचे नि मनाचे आरोग्य नीट राहील असा मनाने नि शरीराने निरोगी समाज आपणास निर्मायचा आहे. त्यासाठी सत्याग्रह हा मार्ग आहे. सत्याग्रहव्रतधारी लोक समाजात वाढनावयाचे. सत्ता नि संपत्ति यांच्यापासून दूर असणारे लोक समाजात वाढनावयाचे लोकसंग्रहार्थ म्हणूनहि याना हिंसा करायची नाही, असत्य बोलायचे नाही हिंसेने लोक संग्रह, लोकसंग्रहण खरोखर होतच नाही हाच मुळी सत्याग्रही मनुष्याचा ठाम सिद्धान्त असणार, अविचल निरपेक्ष निश्चय असणार. असे लोक जेव्हा समाजात निपजतील वाढतील तेव्हा

‘ तीर्थे ठायींची उठतील
फोणी तरी बैकुंठासि जावें
तां बैकुंठचि केलें आयवें ’

वैकुंठास जा ही मापाच नको भूतलावरच देवाचे राज्य, ते वैकुंठ निर्माण केलें आहे ही जी सतप्रवृत्ति, रामनामाच्या उपायाने, अत शुद्धि करण्याच्या उपायाने समाज सुधारण्याची ही जी सतप्रवृत्ति तीच महात्माजींच्या सत्याग्रही नीतीत

आहे. महात्मा गांधींची विचारसरणी सत्ताच्या शिक्कवणीचाच विस्तार आहे तीतूनच ती वाढत आलेली आहे. समाजाच्या अंतरगाची सुधारणा व्हावी या गोष्टीवर गांधीजी भर देतात. समाजाची आंतरिक सुधारणा आधी हवी. केवळ आर्थिक समता निर्मून किंवा केवळ कायद्याचें भय दाखवून खरी सुधारणा होणार नाही. समाजात सपत्ति नि सत्ता याचा मोह दूर ठेवून स्वच्छेनें एक प्रकारची सन्यस्त वृत्ति धारण करून नैतिकशक्ति जागृत ठेवणारे लोक ज्या मानानें निघतील त्या मानानें समाज खरा सुखी होण्याचा सभन आहे. अंतरगसुधारणा होत गेली तरच सत्ययुगाचा आरंभ सुरू झाला असे म्हणता येईल पूर्णता हें च्येय आहे. सत्ययुगाच्या च्येयाफडे जायचें आहे. त्या मार्गानें आपली पावले पडत आहेत की नाहीत हें पहावें याची कसेटी कोणती? आपल्या व्यवहारानरून आपली पावले योग्य दिशेनें पडत आहेत की नाहीत तें दिसून येईल. हिंदुस्थानातील समाजाचें अतः करण सुधारत आहे की नाही याची परीक्षा पुढील गोष्टीवरून करावी. येथील राज्यपत्रावरून ती परीक्षा करता येईल. सरकारला व्यनस्था ठेवण्यासाठी लष्कर कमी लागते की अधिक? पोलिसांवर खर्च वाढला आहे की कमी झाला? यावरून समाजात न्यायबुद्धि वाढली आहे की नाही तें दिसेल समाजात, राज्यात अन्याय अधिक असेल तर अधिक लष्कर ठेवावें लागेल. न्यायीपणा असेल तर कमी ठेवून भागेल. अन्याय समाजात असेल तर अधिक तुरुंग लागतील. तुरुंगात दोन प्रकारें भरती होते. समाजात अन्याय असतो, समता

नसते, बेकारी असते, दारिद्र्य असतें म्हणून कोणी परि-
 स्थितीमुळे चोरी वगैरे करून तुलगात जातात. त्याची सख्या
 अधिक झाली तरीहि समाज नि राज्यपद्धति सडलेली आहेत,
 असे समजायला हरकत नाही. आणि राज्यपद्धतीच्याविरुद्ध
 कायदेभंग करणारे, न्याय त्यागला जाय म्हणून अहिंसक
 बंड करणारे तेहि तुलगात जातात. ज्या राज्यपद्धतीत अशा
 दोन्ही रीतींनीं तुलंग भरून जात असतात, ती नादान राज्य-
 पद्धति होय. ब्रिटिश राजपट जी हिंदुस्थानात आहे, ती या
 दृष्टीनें निकामी ठरते. परंतु काँग्रेसचे मंत्री मध्यन्तरीं होते
 त्यांनीहि गोळीबार केले त्याचें काय ? होय, त्यांनीहि गोळी-
 बार केले. आदर्श रचनेच्या दृष्टीनें त्यांचा कारभार सडोपच
 ठरतो. परंतु ब्रिटिशांनीं जेथें शतपट केला असता तेथें काँग्रे-
 सच्या कारकीर्दीत केवळ अपरिहार्य म्हणून करण्यात आला.
 अगदीं जरूरच पडली म्हणून केला. शेवटीं आदर्श सृष्टि,
 आदर्श राज्यपद्धति दूरच, राहणार. आपणास तिच्याकडे
 जावयाचें आहे. देवाचें राज्य हृदयात आहे. तें हजारों वर्षें
 झाली तरी प्रत्यक्ष ससारात अनुभूत दाखल करता येत नाही.
 तें ध्येय दूर असलें, परोक्ष असलें तरीहि तें जगळ आहे.
 अतः श्रद्धालू तें दिसत असतें. काहीना त्याचा जीवनात अनु-
 भव घेता येतो. त्या आदर्श जीवनाचा, आदर्श ध्येयसृष्टीचा
 फोणाला काहीच अनुभव नसता तर तो आदर्श आहे असें
 म्हणण्यात तरी वाय अर्थ होता ? तें ध्येय दृष्टीस दिसत
 नसलें तरी अनुभवाला येतें. ही जी अनुभूति ती त्या आदर्श
 सृष्टीची सत्यता पटवीत असते. ही अनुभूति एका अर्थाने
 आपणास अत्यंत जगळची आहे. डोक्याना होणारा आनंद,

एखादी वस्तु प्रत्यक्ष दिसून होणारा आनंद हाहि जरा दूरचा म्हणता येईल परंतु ज्या गोष्टीची अंत करणातच अनुभूति येते, ती जणू जीवनाशीं एकरूप झालेली असते. तो अनुभव प्रत्यक्ष नाही, परोक्ष नाही त्याला एक विशेष शब्द आहे. तो अपरोक्ष अनुभव असतो इद्रियातीत परंतु अनुभव असतो. अपरोक्षानुभूति असं तिला म्हणतात डोब्यांना कधीहि न दिसणारं साध्य सत पदोपदीं अनुभवीत असतात आणि अत्यानंद अनुभवात त्यांना ती अनुभूति येत असल्यामुळं त्याच्या सर्व क्रियेत विवेक येतो. आदर्शाचा जगला अनुभव नाही, त्याला विवेकहि नाही. आदर्श मृष्टीचा घ्यास अंत करणाला लागला कीं विवेक येऊ लागेल महात्मा गांधी म्हणतात, “ माझीं ध्येयें मला माझ्या देहापेक्षा, माझ्या हातापायापेक्षाहि जपळचीं आहेत. ” बाह्यत तीं अत्यंत दूरचीं दिसतात व्यनहारात तीं केव्हा येतील तेव्हा येतील ध्येयाचा हा गुणच आहे कीं, ते अनंत, असीम, अप्राप्य असं सदैव वाटत असतं. The virtue of an ideal is in its boundlessness माणसं अपूर्ण आहेत ध्येयें अनंत आहेत जों जों आपण त्याच्याकडे जातो तो तों तीं आणखीच दूर जातात “ Nearer we go, farther they seem. Still they are nearer to us than our hands and feet ” असं महात्मा गांधी म्हणतात. जों जों त्यांच्या निकट म्हणून जावें तों तीं आणखी दूर पळतात तरीहि तीं आपल्या हातापायापेक्षाही जपळचीं अशीं आहेत कारण आत तीं स्पष्ट दिसत असतात. अंत करणात एक ध्वनि ऐकू येत असतो एक हाक ऐकू येत असते.

तुम्ही म्हणाल तुमचा तो अतःचानि भ्रम कशाप्रखून नाही ?
 महात्मा गान्धी म्हणतील, हा माझा जड देह खरा काँ खोटा
 ही एक वेळ शका येईल माझ्या अस्तित्वाचीच एखादे वेळीं
 शका घेता येईल परंतु त्या आदर्श मूर्त्येची शका कदापि
 येणार नाही तें ध्येय आहे. तो आदर्श आहे तो आदर्श
 अतःकरणात आहे त्याचा मजुल प्यानि ऐकू येतो तो
 आपणास सुन्मार्गाकडे नेतो कोणी कोणाचें ऐकणें हा सरालच
 नाही स्वतःच्या त्या ध्येयावर अचल श्रद्धा ठेवून जाणें
 त्या ध्येयाच्या प्यासानें जें आपण जंजिन जगतों तेंच जीवन
 खरोखर आपण जगलों वाकीचें जीवन, ध्येयहीन जीवन, तें
 मरणच खरें जगणें तें हें. ध्येयात्मक जीवन कधींच पुरें होत
 नाही अखड उत्तरायण, उच जागें, पुढें जाणे उपनिषदें
 म्हणतात, “ जो म्हणेल मला मिळालें, त्याला मिळालें नाही
 जो म्हणेल मला समजलें, त्याला समजलें नाही ” कितीही
 ध्येयाच्या शेखानें प्रगति झाली तरी ती अत्यल्पच वाटते. हीच
 मौज आहे जितकी पूर्णतेकडे प्रगति अधिक, तितकी स्वतःच्या
 अपूर्णतेचीहि जाणीव अधिक होत असते आणि मनुष्याला
 सिद्धींत जादा आनन्द नाही तेवढा प्रयत्नात असतो. मी
 पूर्ण झालों असें वाटून जें समाधान होईल, त्यापेक्षा मी
 अपूर्ण आहे, मला अधिक प्रयत्न केले पाहिजेत, असें जें
 असमाधान तें अधिक मोलाचें आहे जोंन स्टुअर्ट मिल म्हणे
 “ सतुष्ट डुकरापेक्षा असतुष्ट सॅक्रिटिस असणें शतपट श्रेयस्कर
 होय ” (It is better to be a Socrates dissatisfied than
 a pig satisfied) मुक्कामावर पोचणेंच नको कारण तेथें पुढें
 काय हा प्रश्न उरणार नाही प्रयत्नांतच मला रमू दे उत्तरोत्तर

पुढें जाऊं दे. माझ्या प्रयत्नाना अन्त नाही. कारण माझे ध्येय अनन्त आहे. अनंत ध्येयासाठी प्रयत्नहि अनंतच हवेत. हा जो ध्येयार्थ धडपडींतील परम आनंद, तो ज्याला माहीत नाही तो डुकरच होय. तो मनुष्य वाढतः असमाधानी दिसेल, परंतु अंतरंगी तो सुखावलेला असतो. मी पूर्णतेकडे जात आहे ही जिरंत निष्ठा त्याच्याजवळ असते. तो सदैव गतिमान् असतो. कधीहि तो सार्चाव उबक्याप्रमाणें होत नाही, ठोकळ्याज होत नाही. महात्मा गार्धीचें जीवन हें असें आहे. एक आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून ते जात आहेत. त्यात त्यांना परम धन्यता वाटते, आणि जगानें याच मार्गानें जावें म्हणून ते अद्याहासानें, श्रद्धेनें स्वतःच्या जीवनाची ज्योत पेटती ठेवून सागत आहेत.

प्रवचन ७ वें

आज शेवटचा दिवस, समारोपाचा दिवस. आज येथे महात्माजींच्या जीवनाचा चित्रपट कलावान् वेधूनीं चित्ररूपाने माडला आहे. प्रवचनातील कल्पनाहि अशा माडता येतील, असो. आज मी अहिंसेवर विवेचन करणार आहे. महात्माजींनीं जो स्वराज्याचा चोरस सांगितला त्यात राजनीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक सर्व प्रकारची विषमता जावी असे सांगितलें. आपण चार प्रवचनांत या गोष्टींचा थोडाफार उद्‌घापोह केला. पाचव्या नि सहाव्या प्रवचनांत सत्यासंबंधी विवेचन केलें. कारण जी सर्व प्रकारची विषमता नष्ट करायची म्हणून महात्माजी सांगतात, ती सत्याप्रही मार्गानें नष्ट करायची आहे. सत्याप्रही मार्ग म्हणजे सत्य अहिंसेचा मार्ग. हे सत्य म्हणजे काय याचा खुलासा व्हायला हवा. सत्य आत्मयत् सर्व भूतानि वृत्ति होण्यात आहे. सत्य म्हणजे सर्वभूतहित असे आपण पाहिलें. आता अहिंसा म्हणजे काय

पाहू. अहिंसा नि सत्य परस्परपूरक आहेत. किंवाहुना एक-
 रूपच आहेत सत्य म्हणजे सर्वभूतहित म्हणजे सर्वभूतमात्रा
 वर प्रेम असेच नाही का होत ? अहिंसा नसेल तर सत्य
 नाही. अहिंसेनेच आपण सर्वांवर प्रेम करू. म्हणजेच सर्व-
 भूतहितरत वनू. म्हणजेच सत्यप्राप्ति करून घेऊं. अहिंसे
 शिवाय सत्यप्राप्ति, सत्यदर्शन नाही. ही जी गांधीजींची
 निष्ठा तिच्याविषयी आज चार शब्द सांगणार आहें. सत्याची
 जी आपण कल्पना घेतली. तिच्या निरनिराळ्या अर्थाने
 सदर्भात आपण पर्याय शब्द वापरले सामाजिक सत्य म्हणजे
 न्याय न्यायबुद्धि म्हणजे सर्वभूतहित बुद्धि, सर्व समाजाच्या
 हिताची बुद्धि. प्रत्येक मनुष्य केवळ स्वार्थाच असतो असे
 नाही मनुष्य केवळ स्वार्थी नाही, केवळ न्यायी आहे.
 त्याच्याजवळ स्वार्थ बुद्धिहि आहे, न्यायी वृत्तिहि आहे परंतु
 ही न्यायी वृत्ति, धर्मवृत्ति मलिन होते. स्वार्थी वृत्तिच बळावते.
 नि स्वार्थ बुद्धि ही एक निष्ठा आहे ती सर्वजण नसते
 परंतु तिचा आधार घेतल्यानचून समाज सुखी होणार नाही.
 प्रत्येकाने आपापला स्वार्थ साधना असे आपण म्हणू तर
 कोणाजवळ सतोष मिळणार नाही. समाजरचना अशा
 अनिर्बंध रीतीने करी पाळणार ? समाजाची उभारणी सेवा,
 न्याय, कर्तव्य यावर करायला हवी. आजची समाजरचना
 स्वार्थ नि स्पर्धा यावर उभारलेली आहे. मानसमाजाला ही
 लाठनास्पद गोष्ट आहे. माननाला हा फळक आहे. सेवा व
 कर्तव्य याच्या आधारावर समाजाची उभारणी करारी अशी
 महात्मा गांधींची इच्छा आहे. आज जगांत जें राजकारण
 नि अर्थकारण रूढ आहे त्यामुळे त्यांना दुःख होतें. त्याचा

निचार करताना मनाला खेद झाल्याशिवाय रहात नाही असें
 ते म्हणतात. ते म्हणतात कीं माननी व्यग्रहारात कर्तव्य,
 न्याय, सेवा हीं तत्त्वे येतील तरच उन्नति शक्य आहे.
 आपल्या सर्गांच्या व्यग्रहारात सत्य म्हणजेच सर्गांच्या कल्या-
 णाची इच्छा आणि अहिंसा म्हणजे सर्गांवर प्रेम या दोनां
 गोष्टी दाखल होतील तर किती छान होईल ! हीं तत्त्वे
 जोपर्यंत व्यग्रहारात येत नाहीत, तोपर्यंत कितीहि इतर
 सुधारणा केल्या तरी मानवी उन्नति होईल, सर्गांना खरें
 सुख प्राप्त होईल असें वाटत नाही. आर्थिक, राजकीय
 सर्वेच व्यग्रहारात धर्मबुद्धि हवी. महात्माजींची धर्मकल्पना
 सर्वजीवनव्यापी आहे. सारेच व्यवहार मानवाच्या हित-
 बुद्दीनें केले पाहिजेत. आज जगात युद्धे आहेत. का ? तर
 सर्वत्र स्पर्धा नि स्वार्थ याची चळती आहे. हीं आज
 जीवनसूत्रे आहेत. स्पर्धा नि स्वार्थ जायला हवी असतील
 तर निराळी समाजरचना हवी. महात्माजींचा चरखा, त्याचा
 प्रामोद्योग, या गोष्टींकडे आपण अशा दृष्टीनें पाहू तरच
 त्यातील अर्थ कळेल. चरखा, प्रामोद्योग याची कास धराळ
 तर युद्धे जातील. अहिंसक समाज निर्मायचा असेल तर
 याची कास धरावी लागेल. चरखा म्हणजे अहिंसेचें प्रतीक.
 महात्माजी असें म्हणतात यातील भावार्थ काय ? युद्धे
 टाळणें आणि प्रामोद्योग याचा सबंध काय ? महात्माजी
 म्हणतात, आजची युद्धे का आहेत हें लक्षात घ्याल तर मग
 माझ्या प्रामोद्योगानें युद्धाचें कारणच उरणार नाही हें तुमच्या
 लक्षात येईल. ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानवर सत्ता चालवू
 इच्छितात. का ? केवळ सत्तेसाठीं सत्ता त्यांना नको आहे.

त्याना व्यापार ह्या आहे. व्यापारासाठी त्याना येथे सत्ता हवी आहे. परंतु आपण जर प्रामोद्योगाचें ध्येय केले, प्रामोद्योग हा जीवनधर्म केला तर ? प्रामोद्योगाचीच गावच्या आनश्यक गरजा आपण भागवू लागलों समजा येथील बेकारी आम्हाला नाहीशी करायची आहे, म्हणून आम्ही आमच्या गांवातच वस्तु निर्मून त्याच वापरण्याचा निश्चय केला आहे, अशी समजा आपण घोषणा केली तर येथे सत्ता चालवायला कोण येईल ? जीवनाला आनश्यक अशा गरजांच्या बाबतीत जर आपण सारे स्वावलंबी झालों तर साम्राज्यवादी येथे राज्य करू इच्छिणार नाहीत येथे सत्ता चालवण्याची त्यांची इच्छा नाहीशी होऊन जाईल. गार्धी जींची अशी ही विचारसरणी आहे मोठमोठे कारखाने काढून संपत्तीचें केन्द्रीकरण आणि त्याचबरोबर सत्तेचेंहि केन्द्रीकरण करून सर्व जगात एक राज्य स्थापण्याचा हा फाळ आहे असे कोणी म्हणत असतात. जागतिरु दळणपळण वाढलें आहे, त्यामुळे आज व्यापारहि सर्वत्र पसरले. त्यातच अधिकाधिक जगाचें कल्याण आहे सारे जग जणू एक होईल परंतु असे सांगणारे कितीहि सांगोत, आम्हाला एक गोष्ट दिमत आहे की, आजचें दळणपळण हें लुनाडण्यासाठी आहे अपहरण करण्यासाठी हें दळणपळण वाढण्यात आलें आहे हें केन्द्रीकरणहि अशासाठी की, कोणत्या तरी राष्ट्राचें प्रभुत्व सर्व जगभर व्हावें जर्मनी, जपान, अमेरिका, इंग्लंड यासाठीच लढत आहेत. जर्मनीचा पाडाव होईल असे दिसत आहे. इंग्लंड, अमेरिका अखेर निजपी होतील. इंग्लंडहि अमेरिकेचें आर्थिक गुलाम होईल. अमेरिका जगा-

वर प्रमुख — आर्थिक प्रमुख राखू पाहील. सर्व संपत्ति अमेरिकेंत केन्द्रीभूत होईल म्हणजे सत्ताहि तेथेंच. रशिया आणि अमेरिका याची पुढें चुरस लागेल महामा गांधी म्हणतात, ही युद्धे थांबायची नाहीत एक महायुद्ध संपून दुसरे वीस वर्षांनीं आलें. हें दुसरे संपून तिसरे पुन्हा येईल ही युद्धे थांबायची असतील तर संपत्तीचें केन्द्रीकरण करण्याचा प्रकार नष्टच करायला हवा आपापल्या आवश्यक गरजा तेथले तेथलेच लोक उत्पन्न करायला उभे रहायला हवेत यात स्वदेशी भावना आहे माझ्या शेजारचे लोक ज्या वस्तु करतात, त्याच मी ध्याव्या त्यात शोधबोध कराने सुधारणा करव्या शेजारच्या, जवळच्या बांधवाचे धंदे सुधारून त्याची उत्पत्ति करानी आणि त्या वस्तूचा मी उपभोग घ्यावा कोणतीहि वस्तु घेताना ती कोणी निर्माण केली, कोठें निर्माण झाली हें सदैव पाहिलें पाहिजे वस्तु निरुक्त घेताना आपण मोबदला देतो परंतु हा मोबदला कोठें जात आहे, कोणाला मिळत आहे, याची सदैव जाणीव आपणांस हरी ज्याला मोबदला जातो त्याचें पोट भरतें कीं नाही ? मोबदला दिला तो योग्य आहे कीं नाही ? याचा पिचार वास्तविक करायला हवा आजचें देवघेरीचें सूत्र “स्वस्तात स्वस्त निरुक्त घेऊन, महागात महाग निरुक्त घेऊन” असें आहे To buy in the cheapest and sell in the dearest market अमेरिका, जपान वगैरे देश जेथें स्वस्तात स्वस्त माल मिळेल तेथून घेतात आणि जेथें महागात महाग किंमतीस निरुक्त येईल तेथें निरुक्तात. परंतु अशा या व्यवहारात न्यायबुद्धि नाही मी जर स्वस्तात स्वस्त वस्तु घेतली

तर ती महागात महाग करून का निःकावी ? वस्तु अत्यंत स्वस्त मिळते. का मिळते ? त्याचा तुम्हीं विचार करायला हवा. नाही तर घोर पातळें तुम्ही कराल. समजा, एखाद्या गावाला आग लागली. जळून गेली घेरदारें त्याचे कोळसे झाले. हे कोळसे स्वस्त म्हणून विस्तृत घेताना तुम्हाला आनंद वाटेल का ? स्वस्तात स्वस्त बाजारात निरुक्त घेण्याचा हाच प्रकार आहे. मी माल खरेदी करून ठेवायचा आणि ज्या लोकाना त्याची जरूर त्यांना तो चौपट पाचपट किमतीस निःकायचा हें बरें का ? महात्मा गांधी ही वृत्ति कशी सहन करतील ? तो सद्-व्यवहार नाही. मी माझ्या ध्यान सभा करीत आहे ती निशिष्ट सेवा मला करता यावी म्हणून काही फायदा मी घेणें योग्य आहे. जरूर तेवढाच फायदा मी घ्यावा समाजानें नियंत्रण घातलें नाही, सरकारने घातलें नाही, तरी आपण होऊनच स्वतःला नियंत्रण घाडून घेतलें पाहिजे. वाटेल तितक्या फायदा घेणें ही आसुरी वृत्ति आहे स्वस्तात स्वस्त निरुक्त घेऊन महागात महाग निःकाणें हा अन्याय आहे. चरखामचाची माडणी करताना महात्माजींनीं सांगितलें होतें की, आठ तास काम करणाऱ्यांना पोटभर तरी मजुरी देता आली पाहिजे. महाराष्ट्रानें हा प्रयोग केला होता. आठ तास सूत कातलें तर चार सहा आणे तरी मजुरी मिळायी. सूत कातणाऱ्याला किती मिळतें हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे श्रम करणाऱ्याला किती मिळतें याचा विचार न करता माल निर्माण करणें हें योग्य नाही. श्रम करणाऱ्याच्या आवश्यक गरजा भागतात की नाही हें पाहिलें पाहिजे. महात्माजींच्या प्रयोगात ही दृष्टि असे काही मोठे

कारखाने झाले म्हणजे माझ्या देशातील संपत्ति वाढली असें नाही. लाखों खेडीं आहेत. तेथील संपत्ति वाढली का ? संपत्तीची विभागणी होत आहे का ? का एके ठायीं दीग आहेत ! ज्याने सेवा केली त्याला संपत्ति मिळते कीं नाहीं हें मी पाहीन असें महात्मा गांधी म्हणतात. मी ज्याला रात्रविलें, श्रमविलें त्याच्या पोटाला काय मिळालें ! दुसऱ्या-पासून वस्तु विकत घेताना त्याला काढ किती पडले, त्याचा योग्य मोदला त्याला मिळत आहे कीं नाही, त्याच्या आनंद्यक गरजा भागतील इतपत त्याला मिळालें तरच तो पुढें काम करूं शकेल, हे सारे विचार गांधीजींच्या अर्थशास्त्रात आहेत. हें सारें करून मग थोडी संपत्ति मला मिळाली तरी ती हिताग्रह आहे. ती यज्ञशिष्ट संपत्ति आहे.

कोणी विचारतात कीं, आजच्या काळीं तुमचा हा स्वदेशी-धर्म संकुचित नाही का ? आपल्या प्रान्ताचा, खेड्याचा विचार करणें संकुचितपणाचें नाही का ? हे प्रश्न फोल आहेत. जेव्हा आपण दूरचा माल घेतों तेव्हा त्या दूरच्या लोकसंहि खायला मिळालें असा विचार करून का आपण तसें करीत असतो ? मुळीच नाही. वस्तु सुबक आहे, स्वस्त आहे, ध्या. हाच विचार मनात असतो. ज्याचा माल आपण घेतों, त्या माल तयार करणाऱ्या श्रमजीवींच्या आनंद्यक गरजा भागतात कीं नाहीं हें आपण पाहिलें पाहिजे. तसें करताना आपलें नुकसान होत असलें तरीहि त्याची भरपाई केली पाहिजे. अशा सेनावुद्धीनें जेव्हा आपण व्यवहार करू इच्छितों तेव्हा तो जगातील लोकांशी कसा करूं शकूं ! माझ्या गाऱ्या लोकांची सेवा करणें मला सोपें

आहे, सहज आहे. तो माझी गरज भागविल, मी त्याची. सेनावृत्तीचें अर्थकारण असेल तर यात्रिक उत्पादनानें ते कसे शक्य ? तेथें प्रामोद्योगच हवा. संपत्तीचें विकेंद्रीकरण आपोआपच होईल. आम्हाला आमच्या गात्राची व्यवस्था लावणें सोपें आहे. मॅचेस्टरची सेना आम्ही करणें कठीण. महात्मा गांधी म्हणतात की, संपत्तीचें विकेंद्रीकरण करून आर्थिक व्यवहारातहि अहिंसा आपण दाखव करूं या. ही अहिंसावृत्ति दाखव करायची असेल तर पूर्वीच्या प्रामसंस्था पुन्हा प्राणमय करायला हव्यात. प्रामोद्योग सुरू केले पाहिजेत मोठमोठ्या कारखान्यातीउ मालाशी स्पर्धेत हा प्रामोद्योगी माल टिकेल कसा ? याचें उत्तर एवढेंच की, गात्रातील माल ध्यायचा; बाहेरचा ध्यायचाच नाही. गात्रातील मालातहि सुधारणा करित जायचें. सुधारणा करायची नाही असें नाही. मागे वस्तु निर्माण करित होतों तशाच पुढें कराव्या असें नाही. शोधबोध करणे. सेवेची मर्यादा ओळखून जें क्षेत्र असेल तेथें वसून सुधारणा करून माल भरपूर वाढवा. गात्राच्या वस्तूचा खरा अभिमान असेल तर तिच्यातील दोष दूर करा. ती चांगली करा. सर्वधर्मसमभाव आपण म्हणतो म्हणजे काय ? माझ्या धर्माचा मी अभिमान धराना; त्याच्या धर्माचा त्यानें धराना. परंतु माझ्या धर्मातील सर्वच गोष्टी चांगल्या असें मी नाही म्हणता कदा. अभिमान याचा अर्थ जे दोष असतील ते काढून गुणांची वृद्धि करणें. दोषाचा अभिमान धरायचा नसतो. अभिमान गुणाचा धरायचा. माझ्या धर्माचा मठा अभिमान असेल तर मी त्यात सुधारणा करित जाणें हें माझे कर्तव्य आहे. गात्राची

सुधारणा, कुटुंबाची सुधारणा, धर्माचा सुधारणा अशीं अनेक कर्तव्ये असतात. माझ्या धर्माचा अभिमान म्हणजे दुसऱ्यांना माझ्या धर्मात आणणे नव्हे. ज्या वातावरणात मी राहिलो, मी वाढलो, तें मला प्रिय असतें मी त्यांतील वाईट भाग काढला पाहिजे. माझ्या भोंवतालची ह्या मला शुद्ध केली पाहिजे. सर्वधर्मसमभान अशानें येईल. सारे धर्म शुद्ध होत गेले म्हणजे त्याच्यात भाडण राहणार नाही.

अहिंसेनेच जगात खरा न्याय स्थापिला जाईल हा महात्मा गांधींचा सर्व जगाला संदेश आहे. अहिंसावृत्ति पाळली जाण्याची आज तरी कितीशी आशा आहे ? महात्माजी म्हणतील की, मी माझ्यापरी खटपट करित आहे लोकांना सांगत आहे. महात्माजी हेहि क्रान्तिकारकच आहेत. ते मुख्यतः सामाजिक क्रान्तिकारक आहेत. परंतु राजकारणाच्या बडचणी येतात म्हणून ते राजकीय क्रान्तिकारकहि आहेत. अहिंसा, सत्य यांना सोडून व्यग्रहार सुरू होतात तेव्हा पुन्हा पुन्हा सत्य - अहिंसेवर अधिकाधिक जोर देणाऱ्या व्यक्ति येतच असतात. पूर्वीचे विधिनिषेध आज अपुरे आहेत. एका वेळेचे विधिनिषेध दुसऱ्या वेळेस उपयोगी पडतीलच असे नाही. आज आपण पुढें गेलें पाहिजे. सत्यपालन करताना, अहिंसा पाळताना दुसऱ्यास त्रास देऊ नका असे सांगण्यात येतें. परंतु विचार केला तर दुसऱ्यास त्रास होतोच. एक प्रकारची अहिंसेने आपण सक्ति करित असतो. माझा मुलगा दुराचारी आहे असे दिसले तर मी त्याला आधार देणार नाही, त्याच्याशी असहकार करीन असे महात्मा गांधी म्हणतील त्या परिस्थितीत मृत्युहि आला तरी सहकार

करणार नाही. त्याचा परिणाम मृत्युंत होईल अशी काहीं
 आधी कल्पना नसते. हिंसा करावी, मरण यावे हा उद्देश
 नाही. तो सुधाराचा हा हेतु. निदान माझ्याकडून तरी जे
 मठा पाप वाटते त्याच्याशी सहकार होतां कामा नये, त्या
 पापाला मदत मो करतां कामा नये. जे असत् व्यवहार
 करतात त्यांना असत् व्यवहार करून उपजीविका मिळ-
 विण्याची संवय जडलेली असते. ही संवय ते सोडीत
 नाहीत. अशा असत्य व्यवहार करणाऱ्यांशीं मी जर असहकार
 केला तर त्यांना त्रास होतो ही गोष्ट खरी. आपण असा त्रास
 त्यांना होईल हें गृहीत धरूनच असहकार करतो. त्रास
 याचा हा हेतु नसतो. परंतु परिणाम तसा होतो. समजा,
 आपण स्वदेशी धर्म आचरूं लागलों तर इंग्लंडमध्ये थोडी
 बेकारी होईल. परंतु त्याला इलाज काय ? इंग्लंडमधील लोकांनीं
 निराळी राहाणी स्वीकारावी. हिंदुस्थानांतील धंदे घुडवून
 त्यांनीं सुखांत रहावे ही हिंसा आहे. जगांतील क्लेश दूर
 करण्याचे दोन मार्ग आहेत.

१ अन्याय चाळू ठेवून क्लेश दूर करूं वघणें.

२ न्यायप्रस्थापना करून सत्यावर आधारलेली समाज-
 रचना निर्मिणें.

पहिला मार्ग आमकू आहे. अहिंसा म्हणजे दुवळेयणा
 नव्हे. प्रेम म्हणजे अन्यायहि चाळू देणें असा अर्थ नव्हे.
 ब्रिटिशांवर प्रेम करणें म्हणजे ब्रिटिश हिंदुस्थानची जी पिळग-
 णूफ चालवीत आहेत तिला मान्यता देणें असा अर्थ नव्हे.
 त्यांचा अन्याय सहन करून मी माझ्या रोजगारच्या बांधवांची
 दुःखे फलीं दूर करूं ! अहिंसा म्हणजे सत्याची प्रतारणा

नव्हे. इंप्रजानाहि मीं सत्य गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं तुम्ही अशी दुसऱ्यांची पिळणूक करणे वरें नाहीं. सत्यनिष्ठा फटोर असतें. असत्यानें, अन्यायानें सुख मिळत नसतें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. न्याय आल्याशिवाय सुख नाहीं. न्याय कशा रीतीनें स्थापवयाचा हा प्रश्न आहे. हिंसेनें न्यायाची स्थापना करतां येईल का ! तो प्रयोग हजारों वर्षे चालला आहे. तो प्रयोग फसला. हिंसेनें न्याय स्थापण्याचा प्रयत्न कधींच यशस्वी होत नाहीं. तात्पुरता प्रयत्न सफल झाल्याचा भास होतो. बाह्यतः यश मिळाल्यासारखें दिसलें तरी खऱ्या अर्थानें तें यश नसतें. ज्या कारणास्तव हिंसा केली तें कारण सिद्धीत मेळेलें दिसत नाहीं. सशस्त्र क्रान्ति कल्याणकारी नाहीं, तशीं करूं नये असें गांधीजी म्हणतात. त्याच्या म्हणण्याचा अर्थ नीट समजून घेऊ या. म्हणजे बराचसा उलगांडा होईल. ते म्हणतात कीं, माझे हें निश्चित मत आहे कीं, सत्याग्रह हेंच भारतीयाचें शस्त्र आहे “ सत्याग्रह एव शस्त्र भारतीयानाम् ” हें गांधीजींचें सूत्र आहे. ते म्हणतात, “ जग तर हिंसेला कटाळलें आहे. हिंसेनें उद्देश सफल होत नाहीं. हिंसा यशस्वी व्हायला तींढी प्रवळ असारी लागते, आणि ती यशस्वी होते तेव्हा अति यशस्वी होते. इतकीं कीं, ज्या लोकशाहीसाठीं म्हणून आपण सशस्त्र क्रान्ति केली, त्या लोकशाहीवरहि ती विजय मिळविते. लोकशाहीहि नष्ट होते. ” राजकीय लोकशाही, आर्थिक लोकशाही यावी म्हणून सशस्त्र क्रान्ति. परंतु राजकीय लोकशाही तर नष्टच होते. हुकुमशाह्या अस्तित्वात येतात असा जगाला अनुभव येतो. म्हणून महात्माजी म्हणतात कीं, जग या मारामारीला

विठलें आहे, कटाळलें आहे. रक्तपाती क्रान्ति जगांत यशस्वी
 होणें शक्य नाहीं असें वाटतें. जगाची गोष्ट सोडून देऊ.
 भारतात तरी ती यशस्वी नाहींच होणार. येथील जनताच
 सशस्त्र क्रान्तीला इतका पाठिंबा देणार नाहीं. आणि काहींनीं
 सशस्त्र होऊन समजा, क्रान्ति यशस्वी केली तरी तिच्यामुळे
 जनतेचें कल्याण होईल असें वाटत नाहीं. सशस्त्र क्रान्तीने
 त्याची गुलामगिरी अधिकच वाढेल, चिरस्थायी होईल.
 सशस्त्र वर्गाची एक हुकमत स्थापन होईल. जनतेशीं या
 सशस्त्र वर्गाचा संबंध राहणार नाहीं हातात सत्ता ठेवण्याची
 त्याची लालसा वाढेल एकप्रकारें परकी राज्यच तें. परतत्र
 ताच ती. तें स्वराज्य नव्हे सत्तेच्या जोरावर परकीयानां
 राज्य चालवेलें काय, स्वर्गीयानां चालवेलें काय ? परतत्र-
 ताच ती ज्या स्वराज्यात प्रत्येकाला हें माझे असें वाटेल तेंच
 खरें स्वराज्य माझ्या वाजून जर सय असेल, माझी आत्म-
 क्लेश भोगायची जर तयारी असेल तर मी अन्याय नष्ट करू
 शकेन. अशी प्रचीति ज्या राज्यात येते ती लोकशाही.
 अहिंसेवर उभारलेली लोकशाही जेथें असें करता येणें शक्य
 नसेत्र तेथें लोकशाही नाहीं. सपिनय कायदेभंग हा प्रत्ये
 काचा हक्क आहे अहिंसक प्रतिकारात सर्वांना चार शरी
 रानें धट्टपुट असोत वा अशक्त असोत, मनोधैर्य असलें
 म्हणजे झालें अहिंसक क्रान्ति यशस्वी व्हायला विनायक
 रचनाहि मोठया प्रमाणात पाठीशीं असावी लागते. सारेच
 गोळ्या खायला तयार होतील असें नाहीं सारेच छद्मपात
 भाग घेतील असें नाहीं. शेंकडा कांहीं लोक प्रत्यक्ष स या-
 ग्रही सैनिक बनतील, परंतु विनायक कार्यात सारी जनता

सामील हवी. ती उत्कटपणे काम करीत राहते. आलस्य, औदासीन्य जाते. सारें जीवन जणुं चैतन्यमय होतें. प्रत्येक जण काहीना काहीं करीत असतो. या वातावरणाचा फायदा प्रत्यक्ष लढणान्यास मिळतो सर्व जनतेला एक प्रकारें आपण सारे भाग घेत आहोंत असे वाटतें. सर्व जनता जागृत असल्यामुळे हुकूमशाहीहि येणार नाही. हुकूमशाही यायला लष्करी तंत्रच अवलंबिलेले नसतें. अशी अहिंसक क्रान्ति घडवून आणायची महात्माजींची इच्छा. अशी जी लोकशाही आणायची तेथे कोणतीच हिंसा नको. राजकीय हिंसा नको, आर्थिक नको, सामाजिक नको, धार्मिक नको. परस्पर सहकार्यानें समाज चालेल. अहिंसक समाजरचनेंत ही चतुर्निध हिंसा नको. समाजरचनेचीं हीं जीं चार अंगें तीं निर्देव असतात. महात्माजींच्या शिकवणीचें हे सार आहे. जगाच्या अनुभवातूनच मी प्रेरणा घेतली आहे असें ते म्हणतात. मी काहीं नवीन सागतों आहे असें नाही जगाचा अनुभव व्यग्रस्थित रूपानें मी पुढें ठेगीत आहे. आणि ते पुन्हा असें सागतात कीं, सशस्त्र क्रान्ति दिवसेंदिवस अशक्य होत चालली आहे. लष्करी शक्ति जगात वाढत आहे. ती दिवसेंदिवस अधिक यांत्रिक स्वरूपाची होत आहे. अशा परिस्थितींत सर्वसामान्य जनताहि सशस्त्र झाली तरीहि प्रभावी यांत्रिक लष्करी शक्तीपुढें कोठला प्रभाव पडायला ? जनतेचीं शस्त्रें आणि अद्यात् सरकारी सत्तेचीं शस्त्रें यात जमीन-अस्मानाचें अंतर असणार. म्हणून महात्माजी म्हणतात कीं, युद्धाच्या मार्गानें आपण जाताच कामा नये. आपण पूर्ण अहिंसक वृत्तीनें प्रतिकार करू या हिंदुस्थानात ही वृत्ति

निर्माण झाली तर परराज्यहि येथे राहणार नाही आणि देशी लष्करशाहीचाहि संभव नाही. जगांत युद्ध आहे. आपणांस त्या युद्धांतून सुटायचें असेल तर हाच मार्ग. देशांत अहिंसक क्रान्ति करावयाची. गांधीजींनी तर कोणत्याहि युद्धात भी कधीं सामील होणार नाही म्हणून सांगितलें आहे. राष्ट्रीयसभेची आजची वृत्ति इतकीच कीं "हें युद्ध किमर्थ तें सांगा. युद्धहेतु सांगा. मग आम्ही वजूं." महात्मा गांधींनीं, जवाहरलालजींनीं राष्ट्रसभेस पुढें नेलें आहे. पूर्वी ब्रिटिश सत्तेशीं सौद्याची भाषा आपण करीत असूं. आतां ती भाषा नाही. आतां सौद्याची भाषा असली तरी नैतिक मूल्ये गृहीत धरून ती आहे. युद्ध कशासाठी आहे ? बोला. आपल्या राष्ट्राची अहिंसेच्या दृष्टीनें ही प्रगतीच आहे. केवळ सौद्याची भाषा असती तर इतर गोष्टींचा आपण विचारच केला नसता. एरुच अट घातली असती. हिंदुस्थानला स्वराज्य देतां का बोला. तसें करीत असाल तर तुमच्या वाजूनें लढूं. राष्ट्रीय सभेत एवढ्याहि गोष्टीवर तृप्त होऊन ब्रिटिशांच्या वाजूनें लढूं म्हणणारे काहीं आहेत. परंतु १४ सप्टेंबरचा जो ठराव त्यांत तशीं सौद्याची भाषा नाही. त्या ठरावांत 'युद्धहेतु जाहीर करा; ते हिंदुस्थानला कसे लागतां तें सांगा.' अशी भाषा आहे. तरीहि हिंदुस्थान युद्धांत सामील होईलच असेंहि त्या ठरावांत निश्चित नाही. आम्हांला हें युद्ध धर्म्य वाटलें तर विचार करूं. उद्यां चीन तुमची घमाहत व्हावी म्हणून का लढायचें ? चीन ब्रिटिश राष्ट्रांसवांत वा साम्राज्यांत आणायचा असेउ तर आम्ही कशी मदत करूं ? राष्ट्रीय

सभा धर्ममय युद्धाच्या भूमिकेवर आहे. नैतिक दृष्टि डोळ्यांसमोर ठेवून हे युद्ध आहे असे अभिप्रेतन घ्या. हे लोकशाहीसाठी असेल तर साम्राज्य सोडा. वसाहतींना स्वातंत्र्य द्या आम्हाला स्वराज्य दिलेंत; परंतु इतर वसाहती परतत्रच तर आम्ही का म्हणून युद्धात यावे ? केवळ आमचाच प्रश्न नाही महात्माजी ब्रिटिशबरोबर सौदा करायला तयार नव्हते. महात्माजींची भूमिका राष्ट्रसभेने सोडली तेव्हाच सौदाची भाषा आली असे म्हणतात. तसे म्हणणेहि चूक आहे. आजहि राष्ट्रसभेची सौदाची भाषा नाही. युद्धहेतु पटवा. खात्रीचा पुरावा प्रत्यक्ष रूपात द्या. हे युद्ध न्यायासाठी आहे असे आम्हाला पटवा. मग आम्ही लढू म्हणजे नैतिक न्यायासाठी लढू अशीच राष्ट्रसभेचीहि भूमिका आहे. राष्ट्रीय कल्याणाची वृत्ति जगत्कल्याणाच्या वृत्तीशी तिने जोडली आहे. केवळ स्वतःचा स्वार्थ राष्ट्रसभा वचती तर तिने निराळी भूमिका घेतली असती. महात्मा गांधी राष्ट्रसभेच्या पुढे जाऊन ‘ युद्धनिरोधाचा प्रचार करा, सर्वत्र जा ’ असे सांगू लागले. “ देशावर परकी आक्रमण झाले तर ज्यांना हिंसेने रक्षण करता येईल त्यांनी हिंसेने करावे सत्कार्यार्थ हिंसा असेल तर परवानगी परंतु मी अहिंसेनेच प्रतिकार करीन ” असे ते म्हणाले.

परंतु देशात जेव्हा चलेजाव लढा सुरू होणार होता तेव्हा त्यांनी हिंसेला मान्यता दिली नव्हती. जो लढा आता चालला आहे, त्यात अहिंसेची व्याप्ति किती, हिंसेची किती, कोण किती बरोबर, कोण किती चूक तो हिशेब मागून घ्या. परंतु एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे की, आज असा कोणीहि

शंभर टके मी हिंसात्मक आहे असे म्हणेल. आमचा लढा स्वार्थासाठी आहे, सौद्यासाठी आहे, तो हिंसात्मक आहे असे कोणी म्हणू शकणार नाही. वर्षभर चळवळ चालली. महात्मा गांधींच्या पाठीमागे जनतेने लढा दिला, अद्याप देत आहे. राष्ट्रीयसभेमध्ये मतभेद असले तरी महात्माजींच्या मार्गे सारे आहेत. अहिंसापालनाची वृत्ति सर्वत्र उत्पन्न झाली आहे. वास्तविक प्रिटिशाशी आपण युद्ध पुकारलेले, परंतु जनतेकडून हत्या क्वचितच झाली. ४० कोटी लोक हिंसा करायची असे मनात आणते तर ते अपार करू शकते. परंतु 'प्राण पवित्र माना' अशी घोषणा सर्वांनी केली. जगाच्या इतिहासात ही अपूर्व गोष्ट होती. शत्रूच्या रक्ताचा धेंबहि न सांडता हा लढा लढवला गेला. ही जी वृत्ति महात्माजींनी निर्माण केली, ती सामान्य नाही. जगाच्या इतिहासात भर घालणारी ही अपूर्व वस्तु आहे. महात्माजींनी जगाच्या इतिहासात एक नवीन प्रकरण लिहिले. अहिंसेच्या मर्यादा लढा चालवणाऱ्यांनी नितपत पाळल्या, त्यांना त्या नितपत झेपल्या हा वादाचा प्रश्न असला तरी, महात्माजींच्या सत्याग्रहाच्या मर्यादा कोणी सोडून दिल्या असल्या तरी, सत्याग्रहाची वृत्ति महात्माजींनी जी योद्ध्यवधि लोकांत निर्माण केली, ती इतिहासात नवीन वस्तु आहे यांत शंका नाही जो लढा बाहेर झाला, त्याची कोणासहि शरम वाटायला नको सरकारच्या परतप्राय हिंसेच्या मानाने जनतेच्या हातून झालेली हिंसा कणासमान आहे आणि प्राणहत्या तर जनतेने जत्रळजत्रळ शपथपूर्वक वर्ज्यच मानली होती.

महात्माजी जगातून युद्धे जागी म्हणून हा नवीन प्रयोग

करीत आहेत. ते नवीन मार्ग दाखवीत आहेत. न्याय-
प्रस्थापनेसाठी हि हिंसा नको. यासाठी हा त्याचा नवा युद्ध-
प्रकार. अहिंसक युद्धाचा प्रकार. या मार्गाचे ते संशोधन
करीत असतात. हिंदुस्थानात ते जो हा प्रयोग करीत आहेत,
त्याच्याकडे जगाचे लक्ष आहे. जगामध्ये ध्येय वाढली, सार्व्ये
वाढली; परंतु साधने तीच आहेत. आपलीच साध्याविषयीची
भाषा बघा. पूर्वी म्हणत असो की, हे परके आधी येथून
जावोत. पुढे म्हणू, लागलो की, जे स्वराज्य येणार ते
एकतंत्री नको, लोकशाही स्वरूपाचे ते हवे. देशातील
सर्वांना मताधिकार हवा पुढे एवढ्यानेच संपले नाही. आर्थिक.
सुस्थिति यायला हवी. सामाजिक समता हवी. समाजवाद
एक प्रकारे यायला हवा. परंतु हेहि अखेरचे ध्येय,
नाही. राजकीय हिंसाच नको असेल तर स्टेटच नको. सर
कारच नको. सरकार असणे म्हणजे समाजात थोडा तरी
अन्याय आहे हा अर्थ होय. कम्युनिस्टाहि म्हणतात की,
अखेर सरकारच नको. महात्माजीहि एका अर्थी अराजक
म्हणजे राज्यसत्ताच नको असे मानणारे आहेत. केवळ सत्य
युग यावे. सारे सत्याने, न्यायाने, सहकार्याने वागणारे झाले
म्हणजे मग सरकार ही वस्तु कशाळा ? सरकाररूपी संस्थेला
खुशाळ मग संप्रहालयात ठेवू. अशा रीतीने ध्येय विकसत
जात आहेत. परंतु ध्येयाच्या उत्तरोत्तर निकासाबरोबर साध-
नाचाहि विकास होत गेला का ? साधने तीच. बाण जाऊन
बंदूक आली. बंदूक जाऊन तोफ आली - परंतु साधने
हिंसेचीच. हिंसेनेच माणूस माणसास लुबाडतो. हिंसेनेच
साम्राज्ये, हिंसेनेच समाजवाद, हिंसेनेच राज्यसत्ताहि दूर

करायची. सायें नानाप्रकारचीं. परंतु साधन हिंसेचेंच हा निरोध आहे. सायें उत्तरोत्तर थोर असतील तर साधनेंहि थोर वापरा मार्ग शुद्ध न घेता, अतरंग शुद्ध न करता, साधनें शुद्ध न वापरता प्राप्त झालेलीं ध्येयें मला नकोत, असें महात्माजी म्हणतील पूर्वीच्याच हिंसात्मक मार्गांनीं जरी सत्ययुगाची प्राप्ति होत असली तरी ती मला नको. ती प्राप्ति नसतेच. तो भ्रम असतो. पाश्चिमात्यांनीं हा भ्रम निर्माण केला आहे. हिंसेनें सारें मिळतें असें त्यांना वाटतें. या मार्गांनीं उच्च ध्येयें कदापि प्राप्त होणार नाहींत ध्येय उच्च असेल तर साधनेंहि तितक्यांच उच्च वापरा. तें साधन म्हणजे माझी आत्मशक्ति अतः करणाची सुधारणा आधीं सर्वांनीं करू या. ही सुधारणा माझा मांच करायची असते. म्हणून महामा गार्गीच्या मार्गांत स्वतःची सुधारणा आधीं असते, मग जगाच्या सुधारणेवर भर असतो. अतरंग सुधारणेपासून प्रारंभ करून मग जगाच्या सुधारणेकडे वळायचें. परंतु सर्वांनीं अंतःकरणाची सुधारणा करावी असें म्हणून भागत नाहीं. त्यांना तसें करता येतें म्हणून साथ साथ दुसऱ्याहि गोष्टी आणायला हव्यात. महामा गार्गी एकदा म्हणाले, “लोकांना पोटाभर जेवायला जोरपैत मी देऊ शकत नाहीं, तोंवर त्यांना रामनाम ध्यायला तरी कसें सांगू ?” अतरंगाच्या सुधारणेबरोबर वादनाचीहि सुधारणा करित राहिलें पाहिजे. एकीकडे मन मोठें नि निर्मळ वरीत जाय-याचें, तर लगेच तिकडे त्याचा प्रतिपत्ति राजकीय नि आर्थिक परिस्थिति शुद्ध करण्याच्या रूपानें उमटला पाहिजे. अतिरिक्त सुधारणेतूनच वाद क्रियेचीहि सुधारणा.

प्राचीनऋषी आपल्याऋडे याचिहि जणूं श्रमविभाग केडा-
गेला. कांहींनी केवळ आंतरिक सुधारणेवरच भर दिला.
समाजधारणेचा कोणताहि व्यवसाय सोडण्याची वास्तविक
जखूर नाही. गीतेची अशी शिकवण आहे. महात्मा गांधी
हीच देत आहेत. भगवान् बुद्ध आले तरी त्यांनाहि मी
नम्रपणें चरखा चालवा असें सांगेन असें एरुदां ते म्हणाले.
पूर्वी शेतींत हिंसा होते म्हणून कोणी शेतीच सोडली.
ब्राह्मणांनीं म्हणे शेती करूं नये. हें अयोग्य आहे. असें
करण्याची जखूरी नाही, एवढेंच नव्हे तर चूक आहे.
वेदांतील ऋषि सांगतो —

“रूपिमित् रूपस्य”

‘अरे, शेतीच कर’ असें वेद सांगतो. शेतीचें काम,
भंग्याचें काम हीं दोन्ही कामें महात्माजींना फार आवडतात.
सेवेचें कोणतेंच कर्म अपवित्र नाही. शेतीचें काम नि स्वच्छतेचें
काम — हीं कामें करणाऱ्यांना अत्यन्त मान या असें गांधीजी
सांगतात. शेतींत हिंसा होत असेल तर ती कमी कशी करता,
येईल त्याचा शोध करा. शेतीचाच त्याग नका करूं.

समाजाचा व्यवहार सोडायचा नाही. तोच व्यवहार
सुंदर, उदार ध्येयवादी करायचा. जेथें असाळ तेथेंच राण
माहून आपापलीं कर्मे करीत रहा. आपापलें कर्मक्षेत्र सोडूं
नका. जसे आपापल्या जागीं राहूनच भीष्माचें रक्षण करा,
सेनेचें रक्षण करा “यथाभागमवस्थितम्” असें दुर्योधन.
आपल्या सैनिकांस म्हणाला, त्याप्रमाणें समाजाचें रक्षण,
आपापलीं कर्मे जेथें असाळ तेथें नीट करून करा. धंदे
असे ध्या कीं जे समाजपोषक आहेत, न्यायाला पोषक आहेत.

दारुसारखे धंदे नकोत. समाजाचा नाश करणारे धंदे नकोत. आपापल्या कर्मांनीं समाज सुखमय, अहिंसक म्हणजे जेथे अन्याय नाही, कोणाला दुःख नाही, कोणाचें शोषण नाही असा करायचा आहे.

“ स्वकर्म - कुसुमी त्यास पूजुनी मोक्ष मेळवी ”

स्वतःच्या कर्मांनींच ईश्वराची पूजा करा. समाजाची सेवा समाज म्हणजेच ईश्वर समजून करा. जें कर्म कराल त्यात सत्य, अहिंसा आणा सत्य, अहिंसा पाळून जें काहीं कराल तोंच समाजाची खरी सेवा होईल. सत्य, अहिंसा सोडून जें कराल त्यानें सेवा न होता उलट हेवाच वाटायचा. हेंच तत्त्वज्ञान. तत्त्वज्ञान म्हणून महात्माजी काहीं निराळें मानीत नाहीत हें सर्वांगाण तत्त्वज्ञान आहे. अंतरगक्रान्ति हें बाह्य क्रान्तीचें साधन अंतरंग निर्मळ करून समाजाच्या बाह्यागांत क्रान्ति करू लागलात म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रान्तिहि होईल. व्यक्तीचा मोक्ष समाजाच्या मोक्षाशी महात्माजींनीं जोडला आहे. सभोवतीं अन्याय, हिंसा असताना त्या वातावरणात मी माझा संपूर्ण मोक्ष मिळवूं तरी कसा ? माझ्या मोक्षातहि काहीं तरी दोष, काहींतरी कमीपणा तोंवर राहणार. समाज मुक्त नाही तोंवर तुम्हीहि मुक्त नाही. म्हणून स्वतःला सुधारीत, स्वतःचीं कर्मे सुधारीत समाजहि सुधारू लागे.

महात्माजींनीं एक नवीन महान् क्रान्तिकारक उभा केला आहे. जो साधु असून क्रान्तिकारी आहे. साधुता आणि क्रान्तिप्रवणता दोहोंचा रम्य संगम ज्याच्या टायी आहे असा नवयुगातील नवा क्रान्तिकारी त्यांनीं उभा केला आहे.

अतरगात क्रान्ति व बाहेरहि क्रान्ति करू पाहणारा, ज्याचें साध्य शुद्ध आहे आणि साधनेंहि शुद्ध आहेत असा हा क्रान्तिकारक आहे महात्माजींनीं अशा सर्वांगीण क्रान्तीची दृष्टि देण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. सारे लोक एकदम या मार्गानें जाऊ शकतील असें नाहीं सारा हिंदुस्थानहि या मार्गानें एकाएकी जाईल असें नाहीं. परंतु महात्माजींनीं हिंदी राष्ट्रांन एक नयनिष्ठा उत्पन्न केली आहे यात शका नाहीं. सर्वांन कर्माधिक त्या निष्ठेचा परिणाम झाला आहे. याच मार्गानें जाऊ तर स्वतःचें, स्वतःच्या राष्ट्राचें, मानव जातीचें कल्याण आहे असें अतःकरणात सर्वांना वाटू लागलें आहे महात्माजींचें असें हें जीवनदर्शन आहे त्यांनीं दिलेलें सर्व जीवनस्पर्शी असें हें कर्मयोगी तत्त्वज्ञान आहे ही नवीन जीवननिष्ठा स्वतःच्या प्रत्यक्ष आचरणानें ते देत आहेत. आज त्याचा वाढदिवस ते बधनात आहेत. परंतु त्याचे विचार जगभर जात आहेत, जात राहतील बंधना तून सर्वांना मुक्त करणारें हें तत्त्वज्ञान वाढत जाईल अशी आशा आहे सात दिवस आपण थोडा फार उहापोह केला. आज तो पुरा करू